

ARTYKUŁY I STUDIA

TOMASZ CIESIELSKI

Instytut Historii, Uniwersytet Opolski

Francuzi w kadrze oficerskiej armii koronnej w latach 1717–1763

ABSTRACT

Between 1717 and 1763, several dozen officers from outside the Polish–Lithuanian Commonwealth and its fiefdoms served in the Crown Army, including a significant number from France. Surviving officer lists and personnel reports of infantry and dragoon regiments made it possible to identify sixteen officers born in France and to reconstruct the course of their military service in the Crown Army.

Jedną z najczęstszych form kontaktów na płaszczyźnie militarnej pomiędzy państwami Europy czasów nowożytnych był w miarę swobodny przepływ żołnierzy. Słabo wykształcone do drugiej połowy XVIII w. pojęcia „ojczyzny” i „patriotyzmu” nie tworzyły jeszcze barier uniemożliwiających cudzoziemcom podejmowanie służby wojskowej i to także na najwyższych stanowiskach dowódczych w armiach praktycznie wszystkich państw europejskich. Co więcej, w świecie nasyconym nietolerancją religijną, taką przeszkodą nie było nawet inne niż dominujące w danym państwie wyznanie wiary, o ile oczywiście kandydat do służby był chrześcijaninem „rozróżnionym w wierze”. Niezwykle były przypadki, że zgrupowaniami bojowymi, a nawet całym armiami w państwach katolickich czy prawosławnych dowodzili protestanci. Najczęstszym powodem zatrudniania cudzoziemców była chęć skorzystania z nowatorskich rozwiązań w dziedzinie wojskowości wprowadzanych w tych armiach, które uznawano za nowoczesne czy najlepsze w nowożytnej Europie. Taka potrzeba nasilała się w okresie, gdy przystępowano do modernizacji armii lub całych struktur

państwowych, aby dogonić w rozwoju, jeżeli nie wiodące, to sąsiadujące państwa. Przede wszystkim chodziło o przejęcie doświadczenia i umiejętności w zakresie taktyki prowadzenia działań wojennych, wykorzystania nowych formacji wojskowych i uzbrojenia, a także udoskonalenia poziomu wyszkolenia i zdyscyplinowania żołnierzy. Kierunki przepływu kadr wojskowych były różne, dostosowane do potrzeb poszczególnych państw. W przypadku Rzeczypospolitej od przełomu XVI/XVII w. praktyka ta polegała głównie na pozyskiwaniu kadr oficerskich z szeroko pojmowanych krajów niemieckich. Procesy ten nasiliły się wraz z reformami Władysława IV, kiedy to do jednostek autoramentu cudzoziemskiego chętnie przyjmowano tzw. „Niemców”, tak osiadłych już w prowincjach Rzeczypospolitej (głównie w Wielkopolsce i Prusach Królewskich) oraz jej lennach, jak i obcokrajowców. Najpóźniej od połowy XVII w. kadrę oficerską w jednostkach autoramentu cudzoziemskiego obu armii Rzeczypospolitej zaczęli w miarę licznie zasilać przedstawiciele innych nacji: Anglicy, Francuzi, Szkoci, Szwedzi, Włosi, a nawet Hiszpanie, Duńczycy i przybysze z prowincji niderlandzkich. Nie można jednak mówić o masowym napływie cudzoziemców – zdaniem Marka Wagnera w drugiej połowie XVII w. stanowili oni od 5% do 15% kadry oficerskiej tych regimentów piechoty i dragonii armii koronnej, dla których zachowały się role (raporty) stanu osobowego. W skali całej armii koronnej cudzoziemcy stanowili 10–15% kapitanów, majorów i podpułkowników oraz 6%–12% pułkowników-obersztów i to „z tendencją zmniejszającą się w latach hetmaństwa i panowania Jana Sobieskiego”¹.

Wśród cudzoziemców dość znaczącą grupę stanowili Francuzi. Mirosław Nagielski doszukał się ponad 50, ale nie wykluczył, że mogło ich być więcej. Wagnerowi udało się z nazwiska zidentyfikować 49 oficerów francuskiego pochodzenia. W grupie tej było trzech generałów, po pięciu pułkowników, podpułkowników i majorów oraz 26 kapitanów. Blisko połowa z nich (23 lub 26) otrzymała szlachectwo polskie (indygenat lub nobilitację) w czasach Jana II Kazimierza i Jana III, ustępując pod względem liczby takich nadań tylko oficerom „z niemieckiego obszaru językowego”. Dołączenie do szlachty polskiej

¹ Marek Wagner, *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku* (Oświęcim: Napoleon V, 2015), 104–107. W pracy tej wyliczona została literatura poświęcona służbie obcokrajowców w armii koronnej w XVII w., która nie uległa od tego czasu istotnemu wzbogaceniu. Najwięcej uwagi tacy badacze, jak Waław Borowy, Anna Biegańska czy Mirosław Nagielski poświęcili przybyszom z Wysp Brytyjskich, Włochom i Francuzom.

z reguły powiązane było z pozyskaniem majątków ziemskich lub nieruchomości w większych miastach. Niektórzy z tych oficerów przesłużyli w armii koronnej kilkanaście i więcej lat. Przykładowo, Henryk de Beaulieu z armią koronną związany był około 30 lat, a ze służby zwolniła go zapewne śmierć². Ponadto przynajmniej kilkunastu Francuzów było w drugiej połowie XVII w. oficerami armii litewskiej. Andrzej Rachuba doliczył się ich 17, stwierdzając, że stanowili oni *ex aequo* z Niemcami drugą-trzecią pod względem liczebności grupę w litewskiej kadrze oficerskiej, ustępując jedynie Szkotom. Przynajmniej 10–12 Francuzów spędziło w armii litewskiej minimum kilka lat, nie traktując tej służby jako niewiele znaczącego epizodu w swojej karierze wojskowej. Co więcej, 6–7 z nich z Wielkim Księstwem, jaką nową ojczyzną, wiązało swoją przyszłość, pozyskując majątki i zakładając rodziny. Trzech wysłużyło oprócz stopni oficerskich także indygenat³.

Na stosunkowo znaczącą obecność Francuzów w armiach Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w. wpływ miały niewątpliwie bliskie związki dworów Jana II Kazimierza i Jana III Sobieskiego z Francją oraz zasłużona sława armii Ludwika XIV jako najlepszej w Europie. Ponadto nie istniały bariery prawne ograniczające dostęp cudzoziemcom do armii koronnej i litewskiej, były za to możliwości swobodnego w nich awansowania i podejmowania pozawojskowej działalności gospodarczej. Ten stan rzeczy utrzymywał się bez zmian w pierwszym dwudziestolecu panowania Augusta II, z tą, wszakże różnicą, że choć król i jego dwór dalej pozostawali pod silnym wpływem Wersalu, starając się go naśladować,

² Wagner, *Korpus oficerski*, 102–111, 127, 130, 350–351; Mirosław Nagielski, „Francuzi w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w II połowie XVII w.”, w *Studia ofiarowane w 70 rocznicę urodzin prof. K. Olejnika*, red. Zbigniew Pilarczyk i Maciej Franz (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008), 138–159; Nagielski, „Pierre de Bryon o pułkownik gwardii dragonińskiej Jana Kazimierza Wazy. Przyczynek do karier Francuzów w służbie króla i Rzeczypospolitej”, w *Primum vivere deinde Philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy środkowej i wschodniej*, red. Marek Białokur i Andrzej Szczepaniak (Opole–Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009), 105–120.

³ Andrzej Rachuba, „Kariery oficerów cudzoziemskiego pochodzenia w armii litewskiej w XVII w.”, w *W służbie obcych monarchów i państw*, red. Tomasz Ciesielski (Warszawa: DiG, 2015), 40, 44, 47–50; Rachuba, „Oficerowie cudzoziemskiego autoramentu w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XX w.)”, w *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, red. Zbigniew Karpus i Waldemar Rezmer (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 1998), 62–63; Rachuba, „Udział «Inflantczyków» i oficerów cudzoziemskiego pochodzenia w życiu publicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1732”, w *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. Ciesielski i Anna Filipczak-Kocur (Warszawa–Opole: DiG, 2008), 436.

to w wojnie o sukcesję hiszpańską dziedziczne państwo Wettinów – Saksonia posiłkowała militarnie Monarchię Habsburską przeciwko Francji. Nie zatrzymało to jednak migracji Francuzów do armii Rzeczypospolitej, wydaje się, że paradoksalnie nawet ją ułatwiło. W trakcie działań wojennych znaczna grupa żołnierzy francuskich dostała się bowiem do niewoli cesarskiej i zapewne zostali oni zaofiarowani Augustowi II jako potencjalni rekruci do armii polskiej, czy oddziałów saskich walczących przeciwko Szwedom. Tocząca się wojna północna, jak też częste zmiany w składzie i organizacji armii koronnej sprawiły, że przyjęto do niej w pierwszych dwóch dekadach XVIII w. wielu cudzoziemców. Sprzyjał temu hetman Adam Mikołaj Sieniawski, który był przekonany o wyższości oficerów zagranicznych nad polskimi. „Przeświadczenie to było do pewnego stopnia uzasadnione, jednak w efekcie powodowało znaczny napływ elementu przypadkowego i awanturniczego w szeregi armii”⁴. W tym dezerterów z armii szwedzkiej czy przymusowo wcielanych do wojsk Rzeczypospolitej Francuzów. Część tych ostatnich nie wytrwała długo w służbie polskiej i mimo znacznej odległości dzielących ich od ojczyzny oraz bariery w postaci toczących się działań wojennych, zdezerterowała. Wiadomo o płk Fraszwilu (imię nieustalone), który w 1708 r. z kilkoma oficerami francuskimi oraz z regimentowymi dwudziestoma kilkoma tysiącami złotych porzucił dowodzoną jednostkę wojskową i uciekł do Berlina. Pozostawił „regiment nagi i niemal bezbronny”, co Jakub Zygmunt Rybiński skomentował „taka to bieda z temi przychodniami, którzy swój interes tylko obserwują, a publiczny u nich na nic”⁵.

Takie zachowania niektórych oficerów nie miały jednak wpływu na sposób postrzegania cudzoziemców w armiach Rzeczypospolitej. Wciąż uznawano ich za przydatnych fachowców, zwłaszcza, gdy August II po powrocie na tron polski podjął działania mające zapewnić mu większą niż do tej pory lojalność wojska Rzeczypospolitej, przede wszystkim regimentów piechoty i dragonii. W swojej polityce nominacyjnej zaczął preferować obsadzanie wakujących stanowisk oficerskich i dowódczych cudzoziemcami, zwłaszcza tymi mającymi za sobą służbę w armii elektorskiej. Wielu spośród nich miało mieć

⁴ Jerzy Ronikier, *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze: studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706–1725* (Kraków: Universitas, 1992), 21.

⁵ Ibid., 21, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: B. Czart.), Dział Rękopisów, sygn. 5937, Jakub Zygmunt Rybiński do Adama Mikołaja Sieniawskiego, pod Baranowem, 17 X 1708 r., nr 35367.

rzekomo korzenie francuskie. Żyjący w tamtym okresie autor *Dziejów Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696–1728* wręcz oskarżył króla, że „czynił różne machiny”, instalując w regimentach wielu oficerów „Sasów albo Francuzów”, którzy, okazując niesubordynację wobec władzy hetmańskiej, „czynili się należącymi do milicji saskiej”⁶. Było to jedną z przyczyn wybuchu konfederacji tarnogrodzkiej, a postawa kadry dowódczej autoramentu cudzoziemskiego, która dochowała wierności królowi, znalazła odzwierciedlenie w postanowieniach kończącego stan wojny domowej w Rzeczypospolitej traktatu warszawskiego⁷. W artykule V zakazano hetmanom „officerow cudzoziem. z ubliżeniem nacyonalistow secundum pacta conventa przeciwko prawom oyczystym przyjmować”, a w rocie przysięgi hetmańskiej znalazł się fragment nakazujący dopilnowanie, aby „officerow dyssydentow z krzywdą katolikow, aby tyle się w wojsku, ile katolikow nie znajdowało”⁸. Najwyraźniej nie uznawano tego za dostateczne zabezpieczenie interesów oficerów – czy to katolików, czy polskiego i litewskiego pochodzenia, skoro na Trybunałach Skarbowych w 1718 r., i w 1723 r. uchwalono deklaracje zakazujące przyjmowania do służby i awansowania cudzoziemców „z uprzykrzeniem nacjonalistów”⁹.

Zapisy te do niczego nie zobowiązywały króla, ministrów, a także dowódców regimentów. Tymczasem posiadali oni znacznie większą moc kreowania oficerów niż hetmani. Ci ostatni mogli jedynie kontrolować skład korpusu oficerskiego poprzez odmowę wydania rozkazu

⁶ Erazm Otwinowski, *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1697–1728* (Kraków: druk Józef Czech, 1849), 185–186.

⁷ Problem ten zasygnalizowany w: Józef Gierowski, *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715* (Wrocław: Zakłady Kartograficzne, 1953), 114, 147, 165, 183 i nast.; Jacek Staszewski, *August II Mocny* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1998), 194–197; Andrzej K. Link-Lenczowski, „Na drodze do konfederacji tarnogrodzkiej i Sejmu Niemego”, w *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*, red. Michał Zwierzykowski (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2019), 20; Ciesielski, „Konfederacja tarnogrodzka i obrady Sejmu Niemego – aspekt militarny”, w *Sejm Niemy. Między mitem*, 48.

⁸ *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*, t. 6 (Petersburg: Nakładem i drukiem Józefa Ohryzko, 1860), 126, 127, 128; Ciesielski, „Struktura narodowościowa kadry oficerskiej autoramentu cudzoziemskiego armii koronnej w latach 1717–1763 (prolegomena)”, w *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości*, 542.

⁹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: BZNiO), Dział Rękopisów, sygn. 282, Deklaracje Trybunału Skarbowego: „de executione disciplinae militaris”, 25 VI 1718, „względem wojska cudzoziemskiego i lustracji przez ichmcw panów kommissarzów dyssydentów”, 19 VI 1723, 29 i 86; Ciesielski, „Struktura narodowościowa”, 542.

forsztelacyjnego czy uznającego za oficera armii¹⁰. W latach 1717–1724 możliwości te były jednak iluzoryczne, gdyż hetmani faktycznie utracili władzę nad autoramentem cudzoziemskim wojska koronnego. Wykorzystali to król i jego najbliższy współpracownik Jakub Henryk Fleming, przeprowadzając w latach 1717–1719 reorganizację regimentów piechoty i dragonii w wojsku koronnym. Polską szlachtę katolicką dwór uznawał za element niepewny i tym samym niepożądany w oddziałach autoramentu cudzoziemskiego¹¹. Skutkiem tego był wysoki udział procentowy cudzoziemców w regimentach piechoty, zwłaszcza w gwardii oraz tych noszących miano królowej i królewicza. Niestety podstawowy materiał źródłowy wykorzystywany w badaniach nad korpusem osobowym armii koronnej, jakim są role i okresowe raporty o stanie oddziałów, nie daje możliwości określenia narodowości oficerów. Z reguły zapisy ich dotyczące sprowadzają się do podania nazwiska, pełnionej funkcji i posiadanego stopnia wojskowego. Jedynie na podstawie tzw. *conduitlest*, czy *stammlist* zawierających informacje o miejscu pochodzenia, wieku i stanie oficera można poznać jego narodowość i stopień związania się z Rzeczpospolitą. Zachowane listy tego typu pochodzą, jednakże dopiero z połowy XVIII w. Informacji o pochodzeniu oficerów nie zawierają również inne dokumenty i akta wytworzone w trakcie ich służby w armiach polskiej czy litewskich, w tym także patenty związane z przyjęciem do służby i awansami, jak też akty dymisji. Co więcej, z dostępnych egodokumentów (zwłaszcza korespondencji) wynika, że oficerowie unikali podawania swojej narodowości, tak samo jak i wyznawanej religii. Brakuje przy tym opracowań poświęconych konkretnym oficerom wojska koronnego. Dlatego też głównym celem tego studium jest próba wyselekcjonowania tych oficerów armii koronnej, w których przypadku można jednoznacznie określić, że byli Francuzami z urodzenia, a także zbadanie przebiegu ich służby.

W opublikowanym przed 18 laty artykule charakteryzującym kadrę oficerską armii koronnej, wzorem badaczy zajmujących się tym samym zagadnieniem dla XVII w., posłużyłem się niezwykle zawodnym kryterium brzmienia imienia i nazwiska, Na tej podstawie można stwierdzić,

¹⁰ Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III* (Warszawa: DiG, 2009), 134–135.

¹¹ Szerzej o tym: Ciesielski, „Zabiegi hetmanów o rewizję uchwał sejmu niemego i odzyskanie komendy nad autoramentem cudzoziemskim a sejmu w latach 1717–1724 (prolegomena)”, w *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*, red. Jadwiga Muszyńska (Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2001), 61–73.

że w latach 1717–1720 cudzoziemcy stanowili ok. 67% tej kadry, a na początku lat trzydziestych XVIII w. już tylko 50. W przypadku oficerów sztabowych, od majora wzwyż, ten odsetek był wyższy, osiągając nawet 75%¹². Jednak niemiecko czy francusko brzmiące nazwiska nosili również oficerowie wywodzący się z rodzin od pokoleń zamieszkujących Rzeczpospolitą lub jej lenna. Z reguły już druga generacja takiej rodziny była na tyle związana z nową ojczyzną, że należy jej przedstawicieli traktować jako naturalizowanych Polaków (i Litwinów). Oznacza to, że udział cudzoziemców w kadrze oficerskiej armii koronnej nie przekraczał 25%, czyli niewiele więcej niż w czasach Jana III. W kolejnych dekadach wyraźnie się przy tym obniżył i na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVIII w., dla którego zachowały się bardziej precyzyjne dane źródłowe opisujące skład narodowościowy i wyznaniowy armii koronnej, cudzoziemcy stanowili w niej 10–15%, a jedynie w gwardii pieszej koronnej było ich więcej – 35%¹³.

Zintensyfikowany w latach czterdziestych XVIII w. proces polonizacji kadry dowódczej oraz oficerskiej widoczny jest na przykładzie Francuzów, gdyż w drugiej połowie panowania Augusta II i czasach Augusta III można zaobserwować znaczny spadek liczby przedstawicieli tej nacji podejmujących w pierwszym pokoleniu służbę w wojsku koronnym. Wydaje się, że głównym tego powodem były znacznie korzystniejsze warunki do zrobienia kariery wojskowej w rodzimej armii francuskiej, która utrzymywana na wysokiej stopie etatowej w latach pokoju, na czas wojny była znacząco (często kilkukrotnie) rozbudowywana. Nie można jednak wykluczyć, że po stronie polskiej spadło zainteresowanie zatrudnianiem oficerów francuskiego pochodzenia. O ile utrzymywało się wysokie zapotrzebowanie na Francuzów jako inżynierów i architektów czy guwernerów, to na oficerów już nie. Możliwe, że wpływ na to miało pogorszenie się opinii o fachowości i jakości francuskiego żołnierza. Na początku XVIII w. utrzymywała się jeszcze sława armii francuskiej jako najlepszej na kontynencie, a na pewno najnowocześniejszej wyposażonej (broń skałkowa, bagnety), jednak zdaniem Christopha Duffy'ego w połowie tego stulecia była ona oceniana w Europie

¹² Sächsische Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden (dalej: HD), 10026 Geheimes Kabinett (dalej: 10026 GKab), loc. 426/5; loc. 3638/6; loc. 3640/5 (wykazy kadry oficerskiej koronnych regimentów autoramentu cudzoziemskiego); Ciesielski, „Struktura narodowościowa”, 542, 544, 546

¹³ Ciesielski, „Struktura narodowościowa”, 542–544, 546, 549–559.

znacznie gorzej, gdyż zwracano uwagę na braki w zdyscyplinowaniu żołnierzy francuskich, nadmierną skłonność do spożywania alkoholu i przestępstw pospoliczych, a w czasie wojny do rabunku i tchórzostwa w obliczu nieprzyjaciela¹⁴.

Wydaje się, że w Rzeczypospolitej już w drugiej połowie panowania Augusta II niezbyt ceniono Francuzów w formacji, której byli twórcami, czyli w dragonii. Analizując składy osobowe korpusu oficerskiego siedmiu regimentów dragońskich wchodzących w skład armii koronnej, trudno nawet doszukać się oficerów o francusko brzmiących nazwiskach, a tylko w czterech takich przypadkach można mieć pewność, że osoby te były Francuzami, którzy jako pierwsi z rodziny podjęli służbę w wojsku polskim. Ponadto tylko dwóch z nich zdecydowało się związać z Polską jaką nową ojczyzną i założyć w niej rodziny. Byli to bracia lub blisko ze sobą spokrewnieni Krzysztof i Franciszek Bertrandowie. Pierwszy z nich był synem Florymonda tytułowanego baronem Bertrand de Domballe. Nie wiadomo, czy to ojciec, czy syn jako pierwszy przybył do Polski. Nie zachowały się też informacje na temat początku służby Krzysztofa w wojsku Rzeczypospolitej. Zapewne zaciągnął się on do wojska polskiego około 1705 r., skoro w 1717 r. powoływał się na swoją już dwunastoletnią służbę, choć mogło mu chodzić o oddziały na służbie Augusta II. Na pewno w armii koronnej był już w 1713 r., o czym świadczy zachowanie się jego korespondencji z hetmanem wielkim koronnym Adamem Mikołajem Sieniawskim¹⁵. W 1717 r. Krzysztof Bertrand w randze podpułkownika dowodził odkomenderowanym na Pomorze pododdziałem z regimentu dragonii buławy wielkiej koronnej. Następnie do 1733 r. na stałe przebywał w województwie ruskim, w którym, głównie w dobrach Sieniawskich, stacjonował jego regiment. W 1718 r. zabiegał u Flemminga o protekcję, aby mógł otrzymać królewszczyznę zwaną wójtostwo Smazo w krainie libochorskiej ekonomii samborskiej, czyli znajdującej się koło lub we wsi Libochora leżącej przy granicy węgierskiej¹⁶. 1 czerwca 1729 r. został awansowany

¹⁴ Christopher Duffy, *The military experience in the age of reason* (London–New York: Taylor & Francis e-Library, 2005), 14–15

¹⁵ B. Czart., Dział Rękopisów, sygn. 5762, nr 1354–1383, Listy Krzysztofa Bertranda z lat 1713–1731; Reinhold von Flanss, *Die auf deutschen Fuß errichteten Regimente der polnischen Kron-Armee in Westpreußen von 1717–1772* (Marienwerder: Selbstverlage des Vereins zu Marienwerder, 1894), 117–118.

¹⁶ HD, 10026 GKab, loc. 680/2, Krzysztof Bertrand do Jakuba Henryka Flemminga, Radom, 15 V 1718 r., 20–21.

do stopnia pułkownika¹⁷, ale jeszcze w relacjach z czasów polskiej wojny sukcesyjnej zdarza się, że tytułowany jest podpułkownikiem. W okresie wojny o tron polski z lat 1733–1735 Krzysztof Bertrand opowiedział się po stronie Stanisława Leszczyńskiego. Zimą 1734 r. dowodzony przez niego regiment został włączony w skład posłanego z Podkarpacia na pomoc Gdańskowi zgrupowania (korpusu) złożonego z kawalerii narodowego zaciągu i dragonii, dowodzonego przez wojewodę lubelskiego Jana Tarłę. Pod Nadarzynem 24 marca 1734 r. Stanisławczycy zaatakowali liczący 400 żołnierzy oddział saski dowodzony przez podpułkownika Friedricha Gottloba von Milkau, który eskortował do Warszawy wracających z koronacji w Krakowie polskich i litewskich stronników Wettina, a także rezydenta carskiego Hermana Karla von Keyserlinga. Mimo znacznej przewagi liczebnej, Polakom nie udało się rozbić nieprzyjaciela, ponieśli przy tym znaczne straty, zwłaszcza regiment dragoński buławy polnej. Jego dowódca pułkownik Bertrand zmarł na skutek odniesionych ran. Straty Sasów były mniejsze, a co więcej udało im się bezpiecznie wycofać do Warszawy¹⁸. O chwalebnej śmierci Bertranda pamiętano jeszcze 30 lat później, gdyż to za zasługi wojenne Krzysztofa jego syn Jerzy otrzymał w 1764 r. indygenat polski z rekomendacji wojewody i generała ziem ruskich, regimentarza generalnego wojsk koronnych Augusta Czartoryskiego¹⁹.

Nie wiadomo, kiedy Krzysztof założył rodzinę i w jakim stopniu pokrewieństwa do niego pozostawał inny Bertrand, czyli Franciszek Jan Piotr, który w lutym 1739 r. w liście do hetmana polnego Jana Klemensa Branickiego twierdził, że służył w jednym i tym samym regimencie

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Metryka Koronna (dalej: MK), Sigillata (dalej: S), sygn. 20, Registr patentu awansującego K. Bertranda na pułkownika dragonii, Warszawa, 1 VI 1729 r., 254. O awansie Krzysztofa Bertranda na pułkownika też: Jan Drohojowski, oprac., *Kronika Drohojowskich*, cz. 2 *Sumaryusz aktów* (Kraków: W. L. Anczyz i Spółka, 1904), B442, B443.

¹⁸ Архив внешней политики Российской Федерации, Москва, ф. 80, sygn. 232, relacja H.K. von Keyserling, Warszawa, 5/16 IV 1734 r., 35–46; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Central'nij derżawnij istoričnij archiv Ukraïni, m. Kiïv, dalej: CDIAUK), f. 254, op. 1, sygn. 329, Raport F.G. von Milkau, Warszawa, 25 III 1734 r., 75–76; f. 49, op. 1, sygn. 1497, Relacya o akcyi partii wojska koronnego w komendzie jw. jm. p. wdy lubelskiego będącego z Sasami w Nadarzynie, b.m., b.d., 23; Ciesielski, „W obronie Gdańska – działania wojsk polskich na Pomorzu i Kujawach 1733–1734”, w *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 2 – za rok 2007, red. Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron i Nagielski (Zabrze: Infortedititions, 2008), 189–190.

¹⁹ Barbara Trelińska, oprac. i red., *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec.: herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w.* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001), 459 (nr 1376).

dragoniskim wojska koronnego od 24 lat, czyli od około 1715 r. Jego szefami byli kolejno Jan Bogusław Łubieński (1717–1730) i Piotr Wodzicki (1730–1746). Regiment ten posiadał konsystencje w Wielkopolsce i w latach trzydziestych i czterdziestych XVIII w. Franciszek służył w Międzyrzeczu, Poznaniu, Środzie i Czempiniu. Początkowo jako kapitan, a w 1742 r. awansował do stopnia majora. Jego sytuacja materialna niewiele się poprawiła, gdyż pozostawał tylko na etacie w sztabie oddziału, nie dowodząc kompanią (a to dawało blisko 2500 zł rocznego żołdu więcej, przy pensji majora wynoszącej 1660 zł)²⁰. Wkrótce po objęciu regimentu przez kolejnego szefa, podstolego litewskiego Józefa Lubomirskiego, Franciszek Jan Bertrand awansował 12 grudnia 1746 r. do stopnia podpułkownika, ale pierwszy patent został wydany przez kancelarię mniejszą litewską i musiał zostać powtórnie wydany z kancelarii koronnej 12 czerwca 1747 r.²¹ Podpułkownikiem był jeszcze 20 listopada 1754 r., gdy ze Skwierzyny dziękował hetmanowi Branickiemu za etat chorążego w regimencie piechoty buławy wielkiej koronnej dla syna Izajasza Melchiora²². Nie wiadomo, kiedy Franciszek Jan Bertrand zakończył służbę w wojsku koronnym. Wydaje się, że w połowie lat 50. XVIII w., zapewne wraz z dymisją uzyskując stopień pułkownika. Jego syn, urodzony w 1738 r. Izajasz służył w wojsku koronnym aż do 1790 r., od sierpnia 1776 r. jako kapitan – dowódca kompanii. Dymisję uzyskał w stopniu majora, a tradycje wojskowe ojca i dziadka kontynuowali jego synowie, służąc w armiach polskich do czasów Królestwa Polskiego²³.

Najwyższą pozycję osiągnął w dragonii koronnej Jan Baptysta (Jean Baptiste) de Freneuse (lub Frenchise), który był pułkownikiem-komendantem, a właściwie to szefem regimentu królewicza. Nie zawdzięczał

²⁰ AGAD, Archiwum Roskie (dalej: ARos), Korespondencja (dalej: K), sygn. III. 4, Franciszek Jan Bertrand do Jana Klemensa Branickiego, Międzyrzecz, 14 II 1739 r., 1–2; BZ-NiO, Dział Rękopisów, sygn. 11610, Franciszek Jan Bertrand do Piotra Wodzickiego, 20 V 1735–22 XII 1743 r., 15–36; B. Czart., sygn. 1095, Wykazy rozliczeniowe regimentu dragonii Piotra Wodzickiego 1744–1745, 161.

²¹ AGAD, MK, S, sygn. 27, Regestr patentu awansującego Franciszka Jana Bertranda na podpułkownika dragonii w regimencie dragonii komendy Józefa Lubomirskiego, Warszawa, 12 VI 1746 r., 59; sygn. 28, Regestr patentu awansującego Franciszka Jana Bertranda na podpułkownika w regimencie dragonii komendy Józefa Lubomirskiego, Drezno, 12 VI 1747 r., 42.

²² AGAD, ARos, K, sygn. III. 4, Franciszek Jan Bertrand do Jana Klemensa Branickiego, Skwierzyna, 20 XI 1754 r., 3–4.

²³ Adam Boniecki, *Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, cz. 1, *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 1 (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1899), 172–173; Mariusz Machynia i Czesław Szrednicki, *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 3, *Piechota* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 1998), 140.

tego jednak swoim zasługom w wojsku saskim czy Rzeczypospolitej, a pieniądзом. Regiment wraz z rangą pułkownika odkupił bowiem w pierwszej połowie 1731 r. od Karola L. Schachmana za 60 000 zł, a konkretnie uczynił to jego teść, ojciec Konstancji Freneuse, mieszczanin gdański Gabriel Bömeln. Odkupienie się to, jeżeli nie z pomocą, to z pełnym przyzwoleniem Augusta II, który skłonił Schachmana do odrzucenia innych ofert, choć opiewały one na wyższe kwoty odstępnego. Pod pretekstem, że Freneuse był zawodowym wojskowym – zapewne służył w milicji gdańskiej – król świadomie powierzył odpowiedzialne stanowisko dowódcy regimentu osobie nieposiadającej polskiego tytułu szlacheckiego. Próbowali się temu przeciwstawić obaj kanclerze, odmawiając opieczutowania patentu na terenie Polski, ale w końcu nominacja królewska została zatwierdzona²⁴. Freneuse przesłużył wojsku koronnemu zaledwie trzy lata, gdyż w trakcie wojny o tron polski porzucił dowodzony przez siebie regiment wchodzący w skład armii stojącej po stronie Stanisława Leszczyńskiego. Należy jednak zaznaczyć, że w pierwszych miesiącach działań wojennych Freneuse zapewne pełnił czynną służbę wojskową i przebywał na Pomorzu przy swoim regimencie. Jeszcze zimą 1735 r. pozostawał na usługach króla Stanisława, wypełniając misję dyplomatyczną w Berlinie²⁵, skąd oddał się do Francji, porzucając bez uzyskania dymisji służbę w armii koronnej. W sumie więc dochował wierności temu pretendentowi do tronu, po którego stronie opowiedział się na przełomie lata i jesieni 1733 r. Wiosną 1735 r., gdy otoczenie nowego króla Augusta III przystąpiło do wymiany kadry dowódczej armii koronnej na osoby oddane sprawie saskiej, zdecydowano się oficjalnie uznać, że Freneuse samowolnie porzucił służbę. W oficjalnym organie dworu *Gazety Polskie* w numerze 71 z 1735 r. zamieszczono następującą informację datowaną z Warszawy 23 września 1735 r. „Po odsądzonym przez Kriegsrecht dla nieposłuszeństwa tak J.K.Mci iako też y J.W. Jmci Panu Potockiemu Wojewodzie y Generałowi Ziem Kijowskich Hetmanowi W, Koronnemu, Jmci Pana Pułkownika Freneze Regiment Dragonij Nayiaśn. Królewicza Jmci J.W. Jmci P. Markowi Szembekowi Pułkownikowi Generałowi Adjutantowi

²⁴ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich (dalej: APPot), sygn. 169, Stanisław Konarski do Teodora Józefa Lubomirskiego, 5 VI 1731 r., 517–519; Ciesielski, *Armia koronna*, 300–309.

²⁵ CDIAUK, f. 254, op. 1, sygn. 641, Jan Wilhelm Schlieben do J. Tarły, Frankfurt n/Men-em, 17 III 1735 r., 11–12.

semu J.K.Mć contulit”²⁶. W rzeczywistości Szembek objął regiment przed 13 czerwca, gdy ogłoszono jego nominację, a tzw. basztelung na regiment został opieczętowany 20 czerwca 1735 r. Co do dalszych losów Freneuse’a, to wiadomo, że żył jeszcze w 1746 r.²⁷

Czwartym wysokiej rangi oficerem dragonii koronnej był Claude Jean Chrisostome Boileau de Saint Pau, któremu król nadał stopień pułkownika wojska 1 września 1761 r., a miesiąc później, 5 października de Saint Pau został forsztelowany w regimencie królowej przez hetmana wielkiego koronnego J.K. Branickiego. W rzeczywistości jednak pozostał oficerem bez przydziału służbowego, tytularnym, w następnym roku awansowanym do stopnia generała majora wojska koronnego. Wiadomo, że był kawalerem Orderu Św. Ludwika i że w 1763 r. nie występował już na listach osobowych wojska koronnego²⁸.

Warto dodać, że 9 grudnia 1761 r. innym tytularnym pułkownikiem wojska koronnego został kapitan armii francuskiej (*capitano exercitus Gallici*) Morstein²⁹, a w regimencie dragonii królowej od 1762 r. kapitanem był mający francuskie korzenie Franciszek Ksawery Puget³⁰. W tym przypadku mamy jednak do czynienia z urodzonym w 1746 r. synem Józefa Jana i Aleksandry ze Skarbów-Borkowskich Pugetów (Puszetów), przedstawicielem kolejnego pokolenia osiadłej w połowie XVII w. w Rzeczpospolitej rodziny wywodzącej się z Akwitanii. Dziadek Franciszka Ksawerego, Jakub baron de Puget uzyskał w 1726 r. indygenat polski. W styczniu 1767 r. dla jego syna Jana Józefa (ojca Franciszka Ksawerego) wydany został nowy indygenat, w którym doprecyzowano, że szlachtą polsko-litewską byli wszyscy potomkowie Jakuba Pugeta. Także dwaj wujowie Franciszka Ksawerego Franciszek służący w regimencie dragonii buławy wielkiej koronnej przynajmniej od 1740 r. (chorąży) do

²⁶ *Gazety Polskie*, 1735, nr 71, „z Warszawy d. 23 9bris”.

²⁷ AGAD, MK, S, sygn. 24, Regestr listu przypowiedniego dla Marka Szembeka na regiment dragonii królewicza, [Warszawa] 20 VI 1735 r., 82; Flanss, *Die auf deutschen Fuß*, 27, 99; Ciesielski, *Armia koronna*, 497; Ciesielski, „Struktura narodowościowa”, 547.

²⁸ AGAD, MK, S, sygn. 27, 540, sygn. 29, Regestr patentu awansującego Claude Jean Chrisostome Boileau de Saint Pau na generała majora wojska królewskiego, [Warszawa] 25 V 1762 r., 304; AGAD, ARos, Militaria (dalej: M), pudło 13, Jan Klemens Branicki, List forsztelacyjny, Białystok, 5 X 1761 r., b.p.; Ciesielski, „Generałowie wojska koronnego w latach 1717–1763”, w *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. Karol Łopatecki (Zabrze: Infotedititions, 2011), 474.

²⁹ AGAD, MK, S, sygn. 29, Regestr patentu awansującego kpt. Morsteina na podpułkownika wojska królewskiego, b.m. [Warszawa] 9 XII 1761 r., 286.

³⁰ AGAD, ARos, M, pudło 13, Tabele stanu regimentów dragońskiego królowej 1751–1763, b.p.

1784 r. (pułkownik) oraz Bernard Teodor, który od 1739 r. lub 1741 r. był kapitanem i dowódcą kompanii w hetmańskim regimencie piechoty i pozostawał na jego stanie do śmierci 1 czerwca 1779 r., od 15 kwietnia 1763 r. na etacie pułkownika-komendanta regimentu i w stopniu generała majora wojska nadanym mu przez króla Augusta III 8 kwietnia 1760 r.³¹

Najwięcej Francuzów w badanym okresie służyło w regimentach piechoty. Spowodowane to było większym zapotrzebowaniem na fachową kadrę oficerską w tej formacji, choć nie we wszystkich regimentach. W powstałym pod koniec lat dwudziestych XVIII w. regimencie łanowym początkowo w ogóle nie było cudzoziemców. Pod koniec lat trzydziestych w kadrze tej jednostki pojawili się oficerowie o obco brzmiących nazwiskach, ale nie sposób doszukać się wśród nich osób o korzeniach francuskich. Jedynie w przypadku Patryka Middletona można stwierdzić, że przed wstąpieniem do wojska koronnego służył w armii Ludwika XV³², ale Francuzem nie był. Stosunkowo niewielu cudzoziemców przewinięło się przez regiment generała artylerii koronnej oraz oba hetmańskie, przy czym najwięcej było ich w latach dwudziestych i trzydziestych XVIII w. W regimencie generała artylerii, którego kadra oficerska w okresie panowania Augusta III uległa niemal całkowitej polonizacji, w latach 1717–1763 nie można zidentyfikować żadnego Francuza³³. W regimencie hetmana wielkiego koronnego Adama Mikołaja Sieniawskiego, przejętym w 1726 r. przez Stanisława Chomentowskiego, tylko w przypadku jednego oficera można dopatrzyć się francuskich korzeni na podstawie bardzo zawodnego kryterium nazwiska. Był to niejaki Tullian, występujący w wykazie z 1717 r. jako podpułkownik, który w armii koronnej służył przynajmniej od 1707 r. do 1726 r.³⁴ Kolejny Francuz pojawił w kadrze oficerskiej tego regimentu dopiero pod koniec 1757 r., gdy jego nominalnym szefem był hetman polny koronny Wacław Rzewuski. Był nim Natalis de L'Isle,

³¹ Trelińska, *Album armorum*, 466 (nr 1401), 507–508 (nr 1624); Machynia i Szrednicki, *Oficerowie wojska koronnego*, cz. 1, *Sztaby i kawaleria* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2002), 414, cz. 3, *Piechota*, 147; Ciesielski, „Generałowie wojska”, 473.

³² AGAD, ARos, K, sygn. X. 9, Antoni Kossowski do Jana Klemensa Branickiego, Warszawa, 12 VII 1751 r., 6–7.

³³ AGAD, ARos, M, pudło 9, Wykazy stanu regimentu generała artylerii koronnej 1728–1763, b.p.

³⁴ HD, 10026 GKab, loc. 426/5, Wykaz kadry oficerskiej regimentu pieszego hetmana wielkiego koronnego, b.m. i b.d. [1717], 20v; AGAD, APPot, sygn. 60, Wykaz kadry oficerskiej regimentu pieszego hetmana wielkiego koronnego, b.m., b.d. [1717], 46; B. Czart., sygn. 5971, Listy Tulliana z lat 1707–1726, nr 44930–44958.

który wcześniej służył w wojsku francuskim dzięki czemu rozpoczął służbę w regimencie w stopniu kapitana i na etacie dowódcy kompanii. Jeżeli Rzewuski wiązał z nim nadzieje na podniesienie poziomu wyszkolenia żołnierzy, to srodze się zawiodł, gdyż L'Isle od 5 maja 1758 r. przebywał na permanentnym urlopie poza granicami Rzeczypospolitej i nie wrócił z niego nawet w sytuacji kryzysowej po śmierci Augusta III, gdy do podjęcia czynnej służby wezwano wszystkich oficerów³⁵. W drugim hetmańskim regimencie, gdy jego szefem w latach 1717–1728 był Stanisław Mateusz Rzewuski, można wyselekcjonować tylko majora Jakuba Favre'a, dowódcę kompanii pomiędzy 1717 r. a 1726 r., ale nie ma w jego przypadku pewności, że miał francuskie korzenie³⁶. Takich wątpliwości nie budzi pochodzenie Jakuba (Jacob) de la Chinal, który był Francuzem, a w regimencie służył od początku lat czterdziestych XVIII w. jako kapitan, a następnie od 1751 r. do 1758 r. w randze i na etacie pułkownika. Do tego regimentu przypisany był też Pierre Ricaud de Tirregaille (bliżej przedstawiony w końcowej partii studium), który czynnej służby wojskowej w armii koronnej nigdy nie podjął³⁷.

Jednostkami piechoty o znacznej liczbie oficerów o niepolskich nazwiskach były pełniące służbę na Pomorzu i w Wielkopolsce i posiadające w tych prowincjach przez wiele lat główną bazę rekrutacyjną regimenty królowej i królewicza. W obu dominowali oficerowie pochodzący z terenów niemieckojęzycznych, głównie nadbałtyckich³⁸. Na tym tle wyróżnia się kapitan Natalis Poncint (Ponceint), co do którego nie ma wątpliwości, że był Francuzem. Kapitanem był już w 1720 r., a przynajmniej od 1723 r. do jesieni 1725 r. (wyliczany w tabelach regimentowych jeszcze w październiku) dowodził jedną z kompanii regimentu królowej. W 1725 r. z nominacji królewskiej został poborcą podatkowym w Prusach i choć oprotestowały to duże miasta pruskie, to Poncint przysięgę na urząd złożył 3 lutego 1726 r. w Dzierżgoniu (Christburg). W grudniu 1725 r. poślubił Elżbietę, wdowę po handlarzu winem Arenholcie. Możliwe, że zbiegło się to z jego odejściem ze służby wojskowej, gdyż od 1726 r. nie figurował już na liście oficerów

³⁵ Ciesielski, „Struktura narodowościowa”, 551–552.

³⁶ B. Czart., Dział Rękopisów, sygn. 2498, Tabela regimentu hetmana polnego koronnego, b.m., 1721 r., 395.

³⁷ AGAD, ARos, M, pudła 10–12 (raporty miesięczne stanu regimentu).

³⁸ Flanss, „Die Infanterie-Regimenter der Kron-Armee: «Königin von Polen» und «Prinz von Polen» zur Zeit ihres Aufenthalts in (West-)Preußen”, *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 4 (1881): 40–41.

regimentu, a wiadomo, że zmarł w 1740 r.³⁹ Nie jest znane pochodzenie innego oficera, który w regimencie królowej służył przynajmniej 34 lata, zmarłego 19 kwietnia 1751 r. w Elblągu i pochowanego 4 dni później w ewangelickim kościele pw. Trzech Króli majora Pierre'a lub Petera le Roux. Flanss podaje, że urodził się on 28 grudnia 1697 r. w Berlinie w rodzinie „uchodźców”, niewątpliwie hugenotów francuskich⁴⁰. Za sprawą miejsca urodzenia mógł więc być postrzegany jako Prusak z pochodzenia tak jak Karol Jakub Laurans de Bousquet, jedyny oficer w regimencie królewicza mający francuskie pochodzenie, a którego kariera zostanie przedstawiona w dalszej części tekstu.

Najwięcej cudzoziemców służyło w latach 1716–1763 w regimencie gwardii pieszej koronnej. Przez nią przewinęła się też największa liczba Francuzów. Po reorganizacji przeprowadzonej w latach 1716–1717, na przełomie drugiej i trzeciej dekady XVIII w. służyło w gwardii 6, może 8 osób o takim pochodzeniu. Francuzem był niewątpliwie Jacob de Bonafous związany z A.M. Sieniawskim i armią koronną od około 1709 r. Tytułowany pułkownikiem, latem 1713 r. uczestniczył w poselstwie do chana tatarskiego Kapłana Gireja, docierając do Benderów i Adrianopola⁴¹. Od 4 lutego 1716 r. był pułkownikiem i dowódcą drugiego batalionu, a także kapitanem-dowódcą jednej z kompanii gwardii pieszej koronnej. W latach 1718–1719 dowodził oddziałem odkomenderowanym z gwardii do służby w Elblągu⁴². Następnie służył w Warszawie, gdzie szerokim echem odbił się jego

³⁹ B. Czart, Dział Rękopisów, sygn. 2648, Tabele stanu regimentu piechoty królowej, b.m. IX i X 1725 r., 427, 439; Flanss, „Die Infanterie-Regimenter”, 52–53, 94; Flanss, *Die auf deutschen Fuß*, 56.

⁴⁰ HD, 10026 GKab, loc. 426/5, Wykaz kadry oficerskiej regimentu pieszego, b.m i b.d. [1717], 17v; Flanss, „Die Infanterie-Regimenter”: 47, 51, 59, 96; Flanss, *Die auf deutschen Fuß*, 58.

⁴¹ Ibid. loc. 661/1, Dwa listy Jacoba Bonafousa do Pierre'a Roberta Taparelli hr. Lagnasco, Lwów, 10 V 1713 r. i Adrianopol 29 IX 1713, 2–4; Bożena Popiołek, „Życie w twierdzy kamienieckiej w czasach Augusta II”, w *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. Feliks Kiryk (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000), 227 (przyp. 34). Wzmianka o Bonafousie w „List Elżbiety Sieniawskiej do Adama Mikołaja Sieniawskiego, Tarnogród 25 VIII 1709 r.”; w *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej kasztelanowej krakowskiej*, t. 1, *Z serca kochająca żona i uniżona sługa. Listy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej do męża Adama Mikołaja Sieniawskiego z lat 1688–1726*, oprac. Popiołek, Urszula Kicińska i Agnieszka Słaby (Warszawa, Bellerive-sur-Allier: DiG, edition La Rama, 2016), 256.

⁴² HD, 10026 GKab, loc. 426/5, Wykaz oficerów gwardii koronnej, b.m i b.d. [1717], 13v, 24; B. Czart., sygn. 2648, Tabele regimentu gwardii pieszej koronnej 1723 i 1724, 403, 407; Flanss, „Die Infanterie-Regimenter”, 43, 48.

konflikt pojedynków z przełożonym, komendantem regimentu generałem majorem Burkhardem Christophem von Münnich. Zakończył się on pojedynkiem sprowokowanym przez Bonafousa, który według jednej wersji oskarżył adwersarza o sprzeniewierzenie 40 tys. talarów (lub złotych) przeznaczonych na gwardię koronną, a według innej, rozgłoszonej w Warszawie zaraz po pojedynku, powodem było ujawnienie przez kapitana Fraisinetta Münnichowi, że Bonafous dwa lata wcześniej nakłonił go do sporządzenia oświadczenia z którego wynikało, iż generał nastawał na życie pułkownika. Do pojedynku na pistolety doszło 2 lipca 1720 r. w odległości 4 mil od Warszawy, a zakończył się on niefortunnie dla Bonafousa, który został ciężko ranny i rzekomo przez 8 dni walczył o życie. Przeprowadzone dochodzenie wykazało obopólną winę i odstąpiono od osądzenia obu oficerów za pojedynki. Cała sprawa pogorszyła i tak złe relacje Münnicha z komendantem autoramentu cudzoziemskiego J.H. Flemmingiem, jak też z częścią oficerów gwardii i w konsekwencji doprowadziła do jego odejścia z armii polskiej i wstąpienia na służbę rosyjską⁴³. Bonafous pozostał natomiast w wojsku polskim jako dowódca batalionu, a w trakcie wojny o tron polski (1733–1735) opowiedział się po stronie Stanisława Leszczyńskiego. Czasowo dowodził zorganizowaną pod Gdańskiem tzw. nową gwardią pieszą, ale gdy odmówił złożenia przysięgi wierności miastu zimą 1734 r., został pozbawiony stanowiska⁴⁴. Po kapitulacji Gdańska, początkowo łaskawie przyjęty przez Wettina, odprowadził na przełomie lata i jesieni 1734 r. gwardzistów do Warszawy. Reorganizując zimą 1735 r. gwardię, August III przeniósł go w stan spoczynku z roczną pensją w wysokości 2000 talarów. Pułkownik Bonafous zmarł 19 marca 1735 r., a 17 miesięcy później odeszła z tego świata jego żona⁴⁵.

⁴³ HD, 11237 Geheimes Kriegsrathkollegium, loc. 10886/9, Akta dochodzenia w sprawie pojedynku; 10026 GKab, loc. 689/3, Johann August Harthausen do J.H. Flemminga, Warszawa 3 VII 1720, 156–158; Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Katalog II, Gazety Polskie, sygn. 4780, gazetka pisana „Z Warszawy d. 5 Julii 1720”, 24v–25v; Biblioteka Kórnicka PAN, Dział Rękopisów, gazetka pisana „Z Warszawy 10 Julii 1720”, 74v; Francis Levy, *Le Maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle* (Paris: Librairie Plon, 1959), 21–22, 24–25.

⁴⁴ HD, 10026 GKab, loc. 3639/11, Specificatio derer sich in Danzig anjetzo würcklich befindenden Stabs un Ober Officiers von der Königl. Pohnlischen Cron Garde, b.m., 16 VII 1734 r., b.p.

⁴⁵ „Gazeta pisana, Warszawa 24 IX 1733”, w *Od Augusta Mocnego do Augusta III. Doniesienia z Warszawy Andrzeja Cichockiego z lat 1732–1734*, wyd. Jerzy Dygdała (Wilanów: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016), 337; „Gazety pisane, Warszawa 8 IX 1734, 24 III 1735”, w *August III w Warszawie, czyli prawdziwy koniec przedostatniego bezkrólewia, Gazety i listy Andrzeja Cichockiego 1734–1736*, wyd. Dygdała (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2024), 23, 54, 108, 315.

W dwóch przypadkach mamy do czynienia z oficerami, którzy opuścili armię koronną w niesławie. Peter Fraisinett (w źródłach można znaleźć inne formy zapisu jego nazwiska: Freisinett, Friesenett, Froissinet, Frossonet, Frecinet, Fresnet) w gwardii służył jako kapitan i dowódca kompanii w drugim batalionie w latach 1717–1720/1721 – po raz ostatni rozliczony w racie żołdowej rozpoczętej 1 sierpnia 1720 r. a zakończonej 31 stycznia 1721 r. Kilka lat później jego przełożony, dowódca drugiego batalionu gwardii pułkownik Bonafous miał oświadczyć, że Fraisinett został wydany z gwardii z powodu niegodziwego i rozwiązłego zachowania, właściwego nie dla człowieka, a „monstrum” (Bonafous niewątpliwie jednak żywił urazę do Fraisinetta za jego udział w doprowadzeniu do pojedynku z Münnichem). Nie przeszkodziło to Fraisinetowi w znalezieniu zatrudnienia w randze kapitana w milicji gdańskiej, w której służył na pewno w 1727 r., kiedy to stał się bohaterem skandalu obyczajowego, gdyż nie tylko nadużywał alkoholu w miejscach publicznych, ale też próbował wyłudzać pieniądze od mieszczan i mieszczek gdańskich. Z milicji miejskiej nie został jednak wtedy zwolniony, służył w niej do 1734 r., kiedy to zmarł w wyniku ran poniesionych w obronie Oruni 19–20 marca⁴⁶.

Znacznie głośniejsza była sprawa przestępstw przeciwko prawu wojskowemu i pospolitemu, których dopuścił się w 1727 r. major Jacek lub Jakub (w źródłach podawane są naprzemiennie dwie formy imienia Jacques i Jacob) d'Argelles. Dzięki tym występkom stosunkowo dużo wiadomo o jego życiu i karierze zawodowej. D'Argelles urodził się w prowincji Gujenna we Francji w trudnej do zidentyfikowania wsi Aubegro (Aubegras) koło miasta Fleurance (obecnie region Oksytania) 29 maja 1686 lub 1688 r.⁴⁷ W sporządzonym w 1727 r. rysopisie stwierdzono, że d'Argelles miał wtedy 45–46 lat i był mężczyzną „wyjątkowo wysokim, choć lekko przygarbionym, bardzo szczupłym, o oliwkowej

⁴⁶ Zemský archiv v Opavě (dalej: ZAO), Velkostatek Deštné (dalej: VD), sygn. 142, Rozliczenia rat żołdowych za lata 1717–1721, b.p.; Flanss, „Die Infanterie-Regimenter”, 43–44 (list Zitzewitza do burmistrza i rady miejskiej Gdańska, Gdańsk 2 V 1727); Flanss, *Die auf deutschen Fuß*, 115; Karl Hoberg, *Die Belagerung der Stadt Danzig im Jahre 1734* (Danzig: bei Theodor Bertling, 1858), 23.

⁴⁷ Flanss, *Die auf deutschen Fuß*, 114; „Jacques de Thomas”, man8rove.com, dostęp marzec 10, 2025, <https://man8rove.com/en/profile/fg7a9lj4z-jacques-de-thomas>; ZAO, VD, sygn. 146, Akta týkající se majora d'Argeles, obviněného z deserce a krádeže plukovních peněz (dalej: Akta sprawy d'Argeles), Sententz [wyroku wydany w 1732 r.], b.p.

cerze, brązowych brwiach, bardzo małej liczbie zębów i prawie zero-wym otłuszczeniu nóg⁴⁸.

Początki jego kariery wojskowej związane były z armią francuską i hiszpańską, w których służył w latach 1700–1710, niewątpliwie uczestnicząc w hiszpańskiej wojnie sukcesyjnej. Do armii saskiej wstąpił 28 marca 1711 r. i służył w Chevaliers-Garde do 1714 r., kiedy wystąpił o dymisję. Do armii koronnej przeszedł najpóźniej w 1716 r. obejmując etat kapitański w gwardii koronnej – z wykazu sporządzonego 30 stycznia 1717 r. wynika, że był dowódcą jednej z kompanii. Awansowany do stopnia majora 17 listopada 1717 r., zaczął też pełnić obowiązki zastępcy dowódcy jednego z batalionów gwardii⁴⁹. W 1719 r. służył w Elblągu, a następnie do lata 1724 r. stacjonował w Warszawie przy głównych siłach regimentu, okresowo przejmując dowodzenie nad oddziałami gwardzystów kierowanych do różnych zadań, np. do zapewnienia asysty obradom Trybunału Koronnego w Lublinie czy Piotrkowie. Wiadomo, że zimą-wiosną 1721 r. d'Argelles w sprawach rodzinnych wybrał się do Francji, a w sierpniu tego roku był w Dreźnie⁵⁰. Latem 1724 r. został komendantem Torunia, a jego zadaniem było spacyfikowanie miasta po tumulcie z 16–17 lipca. Po przybyciu na czele 2 kompanii gwardzystów przed 14 sierpnia do Torunia przejął dowodzenie garnizonem od oskarżonego przez jezuitów o nieudolność w czasie tumultu kapitana Karla Boguslava von Wattera (także z gwardii koronnej). Komendantem toruńskim d'Argelles był przez kolejne trzy lata, choć w 1725 r. ówczesny komendant gwardii pieszej Stanisław Poniatowski przymierzał się do jego zluźnienia⁵¹.

⁴⁸ HD, 12881 Genealogica, sygn. 103 d'Argelles, Ernst Christoph von Manteuffel do Frensdorfa, Drezno, 20 VIII 1727 r., b.p.

⁴⁹ HD, 10026 GKab, loc. 426/5, wykaz oficerów gwardii koronnej, b.m, 1717, 13v, 24; loc. 705/2, Etat gwardii koronnej, b.m., 30 I 1717, 48; Flanss, „Die Infanterie-Regimenter”, 48; Flanss, *Die auf deutschen Fuß*, 114.

⁵⁰ Ibid. loc. 3642/7, J. d'Argelles do Jakuba Henryka Flemminga, Warszawa, 23 VI 1723 r., b.p.; 12881 Genealogica, sygn. 103 d'Argelles, Jakub Henryk Flemming do Karla Heinricha von Hoym, Warszawa, 25 II 1721 r., J. d'Argelles do Augusta II, Drezno, 13 VIII 1721 r., b.p.

⁵¹ Ibid. loc. 700/2, Stanisław Poniatowski do Jakuba Henryka Flemminga, Warszawa, 26 II, 3, 24 III 1725 r., 178v, 188v, 189; loc. 3642/8, J. d'Argelles do Jakuba Henryka Flemminga, Toruń, 14 VIII–10 X 1724 r., b.p.; B. Czart., sygn. 5757, obszerna, licząca 30 listów korespondencja d'Argellesa z hetmanem Adamem Mikołajem Sieniawskim z lat 1724–1726, nr 234–263; dziennik Oloffa, pradykanta toruńskiego zawierający zdarzenia od 14 września do 24 października, w *Dokumenty odnoszące się do sprawy toruńskiej z r. 1724*, wyd. ks. Stanisław Kujot (Poznań: Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie, 1895), 240; Jerzy Dygdała,

W 1726 r. d'Argelles otrzymał na sejmie indygenat za zasługi wojenne⁵², co zdaje się świadczyć, że wiązał w tym czasie swoją przyszłość z Rzeczpospolitą. Jeżeli chodzi o stan cywilny w trakcie służby w wojsku koronnym, to jeszcze w trakcie pobytu w Saksonii d'Argelles 18 stycznia 1715 r. w Dreźnie poślubił wdowę Magdalenę Zofię Boetiussin z domu Dehnin. Jednak już na początku lat dwudziestych XVIII w. pozostawał w związku nieformalnym z Katarzyną Zalewską, z którą miał troje dzieci, w tym córkę Izabelę urodzoną 9 sierpnia 1724 r. w Lublinie⁵³.

Nie można wykluczyć, że konkubinat pogorszył jego sytuację materialną d'Argellesa, która nie była najlepsza, bo choć jako major i dowódca kompanii pobierał ponad 4,2 tys. zł żołdu rocznie, to raczej nie posiadał pozawojskowych źródeł dochodów. Konieczność utrzymania powiększającej się rodziny sprawiła, że stopniowo popadał w długi, których nie był w stanie spłacić. Skłoniło go to latem 1727 r. do zawłaszczenia 2475 dukatów z pieniędzy regimentowych, dezercji z armii koronnej 26 lipca 1727 r. i ucieczki do Augebro. Dezertera próbowały ująć władze królewsko-elektorskie, ale bezskutecznie, choć wyznaczono nagrodę za informację o nim i wysłano za nim ober-audytora regimentu gwardii pieszej porucznika Johanna Konrada Goetzena⁵⁴.

W Polsce d'Argelles został zaocznie osądzony na posiedzeniu sądu wojskowego w Radomiu (w trakcie Trybunału Skarbowego) 5 czerwca 1728 r. i uznany winnym defraudacji pieniędzy wojskowych oraz dezercji. Następnie w 1730 r. August II wystąpił do króla francuskiego Ludwika XV z prośbą o ekstradycję d'Argellesa, gdyż ten za sprawą przyjęcia indygenatu był poddanym Wettina. Najpóźniej latem

Stanisław Salmonowicz i Jerzy Wojtowicz, oprac., *Historia Torunia*, t. 2, cz. 3, *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)* (Toruń: TNT, 1996), 191, 196.

⁵² Trelińska, *Album armorum*, 459 (nr 1376).

⁵³ ZAO, VD, sygn. 146, Akta sprawy d'Argeles, Exposition veritablem faite au sujet de la desertion, et du vol commis per Jacques D'argelles, ci devant Major du Regiment aux Gardes de Pologne, b.p.; Flanss, *Die auf deutschen*, 114; Katarzyna Kalewska, man8rove.com, dostęp marzec 10, 2025, <https://man8rove.com/en/profile/qajdblj4z-katarzyna-kalewska>; Isabelle d'Argelles du Gebra, man8rove.com, dostęp marzec 10, 2025, <https://man8rove.com/en/profile/xa-am7kj4z-isabelle-d'argelles-du-gebra>.

⁵⁴ HD, 12881 Genealogica, sygn. 103 d'Argelles, E.Ch. von Manteuffel do Frensdorfa, Drezno 20 VIII, 3 IX 1727 r., Jan B. Renard do Jakuba H. von Flemminga, Warszawa 13 VIII 1727 r., b.p.; HD, 10026 GK, loc. 700/2, Stanisław Poniatowski do Jakuba H. Flemminga, Warszawa 16 VIII, 27 IX 1727 r., Wołczyn 7 X 1727 r., NN (Jakub H. Flemming) do Stanisława Poniatowskiego, Drezno 27 VIII 1727 r., Berlin 18 X 1727 r., 236–237v, 242, 244, 246; ZAO, VD, sygn. 146, Akta sprawy d'Argeles, rachunek wydatków na podróż przedłożony przez Goetza, b.p.; Flanss, *Die auf deutschen*, 114.

1731 r. Ludwik XV wyraził na to zgodę i 30 lipca rozkazał wyekspediować przywiezionego z Fleurance d'Argellesa przez Strasburg do Polski. Kilka miesięcy wcześniej, 7 kwietnia 1731 r. został opublikowany drukiem w Warszawie memoriał „Expositio criminum Jacobi Dargelles”, wyliczający jego winy, jak też broniący pułkownika Jan Baptysę Renarda przed fałszywymi oskarżeniami o nadużycia finansowane kierowanymi pod jego adresem przez d'Argellesa listownie z Francji⁵⁵.

Po przywiezieniu do Warszawy d'Argelles został postawiony przed sądem wojskowym (*Kriegsrecht*), który pod prezesurą generała majora Jana Joachima Michała Kampenhausena (sędziami byli oficerowie reprezentujący regimenty armii koronnej) pracował od 4 lutego do 12 marca 1732 r. W wydanym 10 marca wyroku uznał on d'Argelles winnego wszystkich zarzucanych mu czynów, a zwłaszcza kradzieży, dezercji i publicznego rzucania kalumniami. W związku z tym skazał go na karę degradacji, pozbawienia honoru, mutylacji (ucięcie ręki do pierwszego stawu, czyli zapewne dłoni) i śmierci przez powieszenie, a następnie pozostawienie ciała na widoku aż do zgnicia. Jednak wyroku tego nie upubliczniono, niewątpliwie pozostawiając ostateczną decyzję królowi. August II, wkrótce po zakończeniu procesu, 14 marca 1732 r. złagodził nałożoną karę na dożywotnie więzienie w Gdańsku w Raspelhaus (czyli w tzw. Klauzurze – więzieniu utworzonym w 1691 r. przy Domu Przywusmu). Na tej podstawie regimentarz generalny wojska koronnego Stanisław Poniatowski 15 marca na wyroku sądowym odnotował, że kara śmierci została zamieniona na dożywotnie więzienie w Gdańsku⁵⁶.

Do egzekucji wyroku przystąpiono 3 października 1732 r., gdy d'Argelles został ceremonialnie wyprowadzony na miejsce kaźni, przekazany katu, a ten złamał mu nad głową miecz i uderzył w twarz (kłamiwe usta). Następnie przewieziono go do więzienia w Gdańsku, w którym przebywał zapewne do 1749 r. Z raportów saskiego posła w Paryżu Franza Kaspra de Fontenay wynika, że na początku 1749 r. o uwolnienie bez konieczności wykupu z więzienia d'Argellesa, tytułowanego podpułkownikiem, wystąpił francuski sekretarz stanu ds. zagranicznych

⁵⁵ ZAO, VD, sygn. 146, Akta sprawy d'Argeles; Flanss, *Die auf deutschen*, 114; Dygdała, „Wstęp. O gazetach pisanych i nie tylko”, w *Od Augusta Mocnego*, 19.

⁵⁶ HD, 12881 Genealogica, sygn. 103 d'Argelles, relacja „Warschau den 20te Martii 1732”, b.p.; ZAO, VD, sygn. 146, Akta sprawy d'Argeles, Materiały przeprowadzonego przez sąd dochodzenia, wyrok sądu z 10 III 1732 r., list Johanna K Goetzena do Jana B. Renarda, Warszawa 15 II 1732 r., b.p.; *Kurier Polski*, 1732 r., nr 110, 111, 112, 116; Gazeta pisana Andrzeja Cichockiego, Warszawa 13 III 1732 r., w *Od Augusta Mocnego*, 54–55; Flanss, *Die auf deutschen*, 114.

Louis Philogène Brûlart, markiz de Puysieux⁵⁷. Dwór królewsko-elektorski przystał na to i prawdziwa jest informacja na portalu Man8rove, że Jacques de Thomas alias comte d'Argelles zmarł 6 kwietnia 1750 r. w gminie Fleurance. Tam też zmarła 11 sierpnia 1775 r. Katarzyna Zalewska, która przeżyła męża o 25 lat⁵⁸.

Inaczej potoczyły się losy dwóch innych oficerów, którzy na stanie gwardii koronnej wykazywani byli już w 1717 r., a służyli w niej do początków lat sześćdziesiątych XVIII w. Starszy z nich, Jean Louis Chartier de la Verdonniere w 1759 r. twierdził, że ma 74 lata, co oznaczało, że urodził się około 1686 r. Do wojska koronnego wstąpił w 1717 r. w stopniu kapitana, gdyż wcześniej 11 lat służył w armii francuskiej. Od samego początku dowodził kompanią, jak też wydzielonymi oddziałami, np. w 1723 r. w Malborku. Pierwszego awansu w hierarchii oficerskiej doczekał się dopiero 7 maja 1735 r., gdy został majorem, co mogło być nagrodą za jego postawę w okresie wojny o tron polski w latach 1733–1735 (de la Verdonniere był jednym z oficerów, który wynegocjował mało zaszczytne dla gwardii pieszej poddanie Rosjanom Brodów). Kolejne stopnie uzyskał: 19 sierpnia 1744 r. – podpułkownika i 12 grudnia 1754 r. – pułkownika. Zmarł na początku 1762 r., przed 13 marca, gdyż po jego śmierci do stopnia pułkownika awansowany został Jan Wilhelm Hiche⁵⁹. Temu ostatniemu

⁵⁷ HD, 10026 GKab, loc. 2740/2, Raport Kaspra F. de Fontenay, Paryż 6 II 1794 r., 86–87; Flanss, *Die auf deutschen*, 114.

⁵⁸ Jacques de Thomas, man8rove.com, dostęp marzec 10, 2025, <https://man8rove.com/en/profile/fg7a9lj4z-jacques-de-thomas>; Kalewska, man8rove.com, dostęp marzec 10, 2025, <https://man8rove.com/en/profile/qajdblj4z-katarzyna-kalewska>.

⁵⁹ HD, 10026 GKab, loc. 420/5, Tabela stanu gwardii wraz z wykazem kadry oficerskiej VIII 1736 r., 1; loc. 426/5, 13v, 14v, 24v; loc. 3642/7, Jan B. Renard do Jakuba H. Flemminga, Warszawa 9 IV 1723 r., b.p.; B. Czart, Dział Rękopisów, sygn. 2648, tabele regimentu gwardii pieszej koronnej 1723 r. i 1724 r., 403, 407, sygn. 2649, Tabele regimentu gwardii koronnej 1745–1763; AGAD, ARos, M, pudło 5, Tabele stanu regimentu gwardii 1751–1763 r., b.p.; AGAD, MK, S, sygn. 24, Regestr patentu na stopień majora dla Jeana Louisa Chartiera de la Verdonniera, Warszawa 7 V 1735 r., 63, sygn. 25, regestr patentu na stopień podpułkownika dla Verdonniera, Warszawa 19 VIII 1744 r., sygn. 27, Regestr patentu na stopień pułkownika dla Verdonniera, Warszawa 12 XII 1754 r., 336 i Regestr patentu na stopień pułkownika dla Jerzego Wilhelma Hiche, Warszawa 13 III 1762 r., 551; starodruk „Traktat między JO. Xiążęciem Jegomością Ludwikiem Land-Grafem de Hessen, Xciem Girszfeld (...) a z drugiej strony Wielmożnym Jegomością Panem Oberszt-Lieutenantem de Hausen, jako Komendantem tutejszego Batalionu Gwardyi Koronnej, y fortecy Brodów 16. Junij Anno 1734 postanowione...”, b.m., 1734 r. (dalej: Traktat kapitulacji Brodów); James Keith, *A Fragment of a Memoir of field-marshal James Keith*, red. Thomas Constable (Edinburgh, 1847), 56–59.

w literaturze przedmiotu przypisuje się francuskie bądź szwajcarskie pochodzenie, ale w rzeczywistości, tak jak dwaj jego bracia Franciszek i Wilhelm, także służący w gwardii koronnej w czasach saskich, urodził się on w Warszawie w znanej rodzinie kupieckiej. W wykazie starszeństwa oficerów gwardii sporządzonym w 1759 r., w rubryce ojczyzna przy całej trójce wpisano w związku z tym „z Warszawy”, a w 1764 r., wkrótce po śmierci Jana bracia Hiche otrzymali za zasługi wojenne z rekomendacji Augusta Czartoryskiego indygenat polski⁶⁰.

Jacques Chambon, który do gwardii wstąpił w 1717 r., ale jako chorąży, w 1759 r. był kapitanem sztabowym w kompanii pułkownika de la Verdoniere’a. Miał wtedy 63 lata, urodził się więc około 1696 r. Mimo znajomości języków polskiego, niemieckiego i francuskiego, raczej nie był ceniony przez przełożonych, gdyż w 1732 r. wciąż pozostawał chorążym. Wkrótce jednak awansował na porucznika, a jesienią 1733 r. znalazł się w Gdańsku w korpusie oficerskim gwardii Leszczyńskiego. Tam otrzymał stopień kapitana, ale ponieważ czynną służbę pełnił tylko przez „ein paar monats”, to nie został usunięty z gwardii w trakcie przeprowadzonej w latach 1734–1735 reorganizacji. Co więcej, 17 grudnia 1735 r. August III zatwierdził mu awans kapitański. W 1754 r. i 1759 r. był majorem w wojsku, ale w regimencie miał tylko etat kapitański. Nie wpływało to najlepiej na jego sytuację materialną, szczególnie że, w odróżnieniu od de la Verdoniere’a, był żonaty⁶¹.

W przypadku wyliczanych w wykazie z 1717 r. kapitanów George Chambora (Chambersa) i Caiteralle’a, z brzmienia nazwiska można podejrzewać francuskie korzenie, ale nie sposób tego potwierdzić, zwłaszcza, że służyli krótko (Chambor do lata 1722)⁶². Podobnie jak z pominiętymi w tym wykazie, ale wymienianymi w raportach o stanie osobowym gwardii majorami Beaugardem (jako dowódca kompanii

⁶⁰ AGAD, Ros, M, pudło 5, „Anciennete y Stamm Lista Ichmsciow Generałów Szaab y Ober-Officerow znayduiących się i Regimentu Pieszego Gwardyi Koronney”, b.m. [Warszawa] 1759, b.p.; Trelińska, Album armorum, 475–477 (1431–1437); Jakub Sito, „Hiche (Hiż, Jeż) Franciszek Bernard (Franciscus)”, „Hiche (Hiż, Jeż) Piotr (Petrus, Peter, Pierre), w Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku, red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz i Jakub Sito (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016), 203–206.

⁶¹ HD, 10026 GKab, loc. 420/5, Tabela stanu gwardii wraz z wykazem kadry oficerskiej VIII 1736 r., 1; loc. 426/5, 13v, 25v; loc. 3639/11, Wykaz oficerów gwardii z 16 VII 1734 r.; B. Czart, sygn. 2649, Tabele regimentu gwardii z lat 1745–1761; AGAD, ARos, M, pudło 5, Tabele stanu regimentu gwardii 1751–1763, b.p.

⁶² HD, 10026 GKab, loc. 426/5, 13v, 24–25v; loc. 3639/9, Rang listy oficerów gwardii z 1722 r., 47 i b.p.

występuje do 1717 r. do raty rozpoczętej 1 sierpnia 1721 r. a zakończonej 31 stycznia 1722 r.)⁶³ i La Ferierem (w pierwszej połowie lat dwudziestych wykazywany na etacie kapitana sztabowego, w latach trzydziestych – do 1736 r. pozostawał bez przydziału, ale z pensją w wysokości 10 porcji.). W latach dwudziestych XVIII w. kadrę oficerską gwardii zasilili kapitan Joachim de La Mothe (patent z 11 grudnia 1721 r., w lutym 1723 r. był kapitanem sztabowym) i porucznik Karol (Carl) Launois (pisany też jako Lannois, służył już w latem 1722 r. w kompanii kapitana Szaniawskiego), awansowany 10 maja 1724 r. na kapitana. W czasie polskiej wojny sukcesyjnej obaj opowiedzieli się po stronie Wettina i w latach 1736–1739 r. dowodzili kompaniami. Lanuois w tym charakterze wykazywany jest do początku lat pięćdziesiątych XVIII w. – po raz pierwszy brak go w raporcie sporządzonym za marzec 1752 r.⁶⁴ Natomiast La Mothe nie występuje w wykazach stanu regimentu sporządzanych od połowy lat czterdziestych XVIII w., podobnie jak porucznik Tourne (Tournes) awansowany 15 kwietnia 1732 r. do stopnia kapitana. Ten ostatni uczestniczył w obronie Gdańska w 1734 r. wraz z chorążym Thuillierem, który został wtedy porucznikiem i to wyróżnienie prawdopodobnie przypłacił wydaleniem z gwardii, gdyż nie jest wykazywany w jej korpusie oficerskim w 1736 r.⁶⁵

Ciekawy przypadek, jeżeli chodzi o przypisanie do narodowości stanowią przedstawiciele rodziny du Laurans de Bosquet, z których dwóch, bracia Karol Jakub i Franciszek Wilhelm, otrzymało w 1768 r. indygenat polski⁶⁶. Za Francuza z pochodzenia uznawano jedynie ich ojca, który jako pierwszy z rodziny podjął służbę w armii koronnej. Aleksander (Alexandre) du Laurans do Europy środkowej przywędrował na przełomie XVII i XVIII w. We wniosku o indygenat jego synowie Karol Jakub i Fryderyk Wilhelm stwierdzili, że ojciec przybył do Polski w 1703 r. i wstąpił do grandmuskietierów, których szeregi opuścił w 1705 r. Jednak z dołączonego do wniosku odpisu dymisji wynika,

⁶³ ZAO, VD, sygn. 142, Rozliczenia rat żołdowych gwardii pieszej koronnej za lata 1717–1721, b.p.

⁶⁴ HD, 10026 GKab, loc. 420/5, Tabela stanu gwardii wraz z wykazem kadry oficerskiej VIII 1736, 1; loc. 3639/9, Rang lista oficerów gwardii z 1722, b.p.; loc. 3639/11, Tabele stanu gwardii 1736 r., 1739 r., b.p.; loc. 3642/7, Stan kadry oficerskiej regimentu gwardii 3 II 1723 r., b.p.; loc. 3642/8, Wykaz awansowanych oficerów w 1724 r., b.p.; B. Czart, 2649, Tabele regimentu gwardii pieszej 1746–1749.

⁶⁵ HD, 10026 GK, loc. 420/5, Tabela stanu gwardii wraz z wykazem kadry oficerskiej VIII 1736, 1; loc. 3639/11, Wykazy stanu kadry oficerskiej w 1734 r., tabele stanu gwardii 1736 r., 1739 r., b.p.

⁶⁶ Trelińska, *Album armorum*, 551 (1667–1668).

że będący już w randze oficerskiej Aleksander opuścił grandmuszkietarów 15 maja 1701 r., czyli służył w powołanym wiosną 1699 r. na terenie Saksonii oddziale dowodzonym przez generała Karola Gustawa Löwenhaupta, który rozpadł się w 1701 r. nim został przeniesiony z Drezna do Warszawy⁶⁷. Aleksander opuścił wtedy Saksonię i karierę wojskową kontynuował w armii pruskiej, dosługując się stopnia rotmistrza (kapitana) w regimencie stacjonującym w dawnych Prusach Książęcych. W trakcie ponad dwudziestoletniej służby dla królów pruskich Aleksander du Laurans dorobił się dwóch majątków ziemskich koło Przezmarku oraz założył rodzinę. Miał trzech synów, którzy go przeżyli: Jana Henryka, Karola Jakuba i Fryderyka Wilhelma. Nie wiadomo, co skłoniło Augusta de Lauransa do odejścia z armii pruskiej, ale wkrótce po otrzymaniu 15 kwietnia 1725 r. dymisji, zaciągnął się do regimentu gwardii pieszej koronnej. Starania o to podjął pod koniec 1724 r., uzyskując zgodę na przejęcie kompanii po generale adiutancie królewskim Piotrze von Suhmie. W gwardii koronnej Aleksander przesłużył 13 lat i wziął udział w polskiej wojnie sukcesyjnej. W jej trakcie był jednym ze starszych oficerów batalionu dowodzonego przez podpułkownika Friedricha Augusta von Hausena, który latem 1733 r. zabezpieczał Kraków, a następnie od jesieni 1733 r. – Brody, prywatną twierdzę Potockich. W czerwcu 1734 r. Lauransowi przypadło mało zaszczytne zadanie wynegocjowania układu przekazującego Brody bez walki Rosjanom. Po ponad czterech latach, przed 13 grudnia 1738 r. zrezygnował z dowodzenia kompanią, a 23 stycznia 1739 r. otrzymał od szefa regimentu Augusta Czartoryskiego dymisję. Niespełna miesiąc później, król August III zatwierdzając ją, awansował Lauransa do stopnia podpułkownika⁶⁸.

Zasłużonym odpoczynkiem Aleksander nie cieszył się jednak długo, gdyż nie żył już 16 marca 1740 r., wtedy jego synowie dokonali podziału

⁶⁷ AGAD, MK, Księgi Kancelarskie (dalej: cyt. KK), sygn. 42a, Dokumenty złożone przez du Laurans de Bousquet w trakcie starań o indygenat polski, 371, 381–383; O początkach grandmuszkietarów w: Staszewski, *„Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...”*. Szkice i studia z czasów saskich (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1997), 107.

⁶⁸ AGAD, MK, KK, sygn. 42a, Dokumenty złożone przez du Laurans de Bousquet w trakcie starań o indygenat polski, 369–390, 394–412; HD, 10026 GK, loc. 420/5, Tabela regimentu gwardii koronnej 1737 r., 1; loc. 3642/7, List do Władysława Grzegorzewskiego, 1 XII 1724 r., b.p.; loc. 3639/11, Aleksander August Czartoryski do Augusta III, Warszawa 18 XII 1739 r., b.p.; 12881 Genealogica, sygn. 2549 Laurans, *Gewährung von Urlaub für den Leutnant Johann Heinrich du Laurans, 1740 r.*, b.p.; Traktat kapitulacji Brodów; Keith, *A Fragment*, 56–59.

ojcowizny. Majątki koło Przezmarku odziedziczył najstarszy z nich, Jan Henryk, który choć dosłużył się już stopnia porucznika (kapitana?), to zdecydował się opuścić służbę w armii saskiej i powrócił do Prus. Wcześniej Jan Henryk przez krótki czas służył w armii koronnej i to o niego chodzi w informacji naniesionej na wykazie oficerów gwardii pieszej sporządzonym na początku 1735 r. która mówi o chorążym du Laurans, który opuścił Brody i został aresztowany przez stronników Leszczyńskiego⁶⁹. Młodszy synowie Augusta dopiero pod koniec lat trzydziestych XVIII w. podjęli służbę w armii koronnej. Starszy z nich, urodzony około 1720 r. Karol Jakub – w regimencie piechoty królewicza, a młodszy, urodzony około 1723 r. (w 1759 r. miał 36 lat) Franciszek Wilhelm 1 grudnia 1739 r. „zastąpił” ojca w regimencie gwardii koronnej, wcześniej przez dwa lata służąc w armii saskiej. Obaj zaczęli swoją karierę wojskową zapewne od służby w charakterze podoficerów – podchorążych, stopniowo awansując w strukturze kadry oficerskiej i dowódczej armii koronnej. Karol Jakub w 1749 r. został kapitanem sztabowym i w 1752 r. objął dowództwo kompanii. Po siedmiu latach, 9 lipca 1758 r. został majorem *aggrege* (czyli majorem przy sztabie) i choć dopiero w 1763 r. objął etat majora regimentu, to awans ten opłacił utratą kompanii. Na etacie majora pozostał do końca swojej służby w wojsku, choć 3 października 1772 r. awansował na podpułkownika. W starszeństwie w kadrze dowódczej regimentu ustępował bowiem bratu swojej żony Marii Zofii, Janowi Krzysztofowi Bardelebenowi (ojcem Marii Zofii i Jana Krzysztofa był Jan Krzysztof Bardeleben, oficer, a od 1735 r. szef regimentu pieszego królewicza, który zmarł 7 września 1748 r. w Elblągu). Dymisję z wojska Karol Jakub otrzymał 2 stycznia 1781 r. wraz ze stopniem pułkownika, a dwa lata później, 9 lipca 1783 r. zmarł w Lechowiu koło Malborka. Kariera Franciszka Wilhelma również nie był zbyt błyskotliwa, począwszy od stopnia chorążego uzyskanego w 1742 r., kolejne awanse oficerskie otrzymywał głównie dzięki wysłudze lat, zostając: porucznikiem w 1748 r., kapitanem w 1762 r., majorem w 1770 r., podpułkownikiem w 1776 r. i pułkownikiem w 1780 r. W czynnej służbie pozostawał aż do swojej śmierci jesienią 1783 r. (zmarł pomiędzy 10 października i 30 grudnia). Tradycje wojskowe Karola Jakuba i Franciszka Wilhelma kontynuowali ich

⁶⁹ HD, 10026 GK, loc. 3639/11, Wykaz oficerów gwardii pieszej koronnej 1735 r., b.p.; AGAD, MK, KK, sygn. 42a, Dokumenty złożone przez du Laurans de Bousquet w trakcie starań o indygenat polski, 399–401.

synowie, którzy służyli tak w wojsku Rzeczypospolitej, jak i Księstwa Warszawskiego⁷⁰. Należy jednak zaznaczyć, że synów Aleksandra nie traktowano już jak rodowitych Francuzów. W „Anciennete i Stamm Liście” regimentu gwardii, w rubryce ojczyzna przy Franciszku Wilhelmie zapisano „z Prus”. Warto zaznaczyć, że znał on języki krajów, z którymi związany był korzeniami rodzinnymi, miejscem urodzenia i służby, czyli francuski, niemiecki i polski⁷¹.

W tym samym wykazie sporządzonym w 1759 r. figuruje oficer, przy którym jako ojczyznę wskazano Francję. Był nim podpułkownik Jean (Jan) Melfort. Urodzony około 1712 r., do gwardii koronnej został przyjęty w 1730 r. jako porucznik, gdyż wcześniej służył, jak twierdził, 2 lata w armii francuskiej i 3 lata w saskiej. Po sześciu latach, 6 lutego 1736 r. został kapitanem i dowódcą kompanii. W 1754 r. lub 1755 r. awansował na majora, a już 10 listopada 1757 r. na podpułkownika. Na stanie regimentu wykazywany był jeszcze w sierpniu 1774 r., już jako pułkownik⁷².

Francuzi nie występują w korpusie oficerskim artylerii koronnej, tak w jej sztabie oraz w regimencie piechoty szefostwa generała artylerii, jak i w oddziałach artyleryjskich. Zdecydowanie większym zainteresowaniem cieszyli się francuscy inżynierowie, co nie powinno dziwić, gdyż w osiemnastowiecznej Europie panowało przekonanie, że przewyższali oni inne nacje w sztuce budowania, obrony i atakowania fortec⁷³. Jednak w Rzeczypospolitej nie zatrudniano ich do projektowania i prowadzenia prac fortyfikacyjnych, z reguły byli angażowani jako architekci lub administratorzy majątków. Ich pracodawcami z reguły byli magnaci polsko-litewscy często powiązani z wojskiem. Na przykład Jean Baptiste Dessieur, od 1689 r. do około 1739 r. pozostawał na służbie najpierw Sieniawskich, a następnie Czartoryskich. Za sprawą swojego długoletniego pryncypała Adama Mikołaja Sieniawskiego – od 1702 r. hetmana koronnego, najpierw polnego, a od 1706 r. wielkiego – Dessieur został wpisany do korpusu oficerskiego piechoty armii koronnej (regiment buławy wielkiej)

⁷⁰ AGAD, MK, sygn. 42a, 369–390, 391–393; Flanss, „Die Infanterie-Regimenter”, 71–72, 79; Machynia, Szrednicki, *Piechota*, 37, 102.

⁷¹ AGAD, ARos, M, pudło 5, „Anciennete y Stamm Lista Ichmsciow Generałów Sztaab y Ober-Officyerow znajdujących się i Regimentu Pieszego Gwardyi Koronnej”, b.m. [Warszawa] 1759, b.p.

⁷² HD, 10026 GKab, loc. 420/5, Tabela stanu gwardii wraz z wykazem kadry oficerskiej VIII 1736 r., 1; AGAD, ARos, M, pudło 5, Tabele stanu regimentu gwardii 1745–1774, b.p.

⁷³ Duffy, *The Military Experience*, 15–16.

i to w randze podpułkownika, ale brak informacji o pełnieniu przez niego czynnej służby wojskowej. Przede wszystkim bowiem realizował się jako administrator majątków Sieniawskich i Czartoryskich. Od 1699 r. związany był z rozległym kompleksem majątkowym, którego centrum stanowił Międzybóż, pełniąc funkcję jego gubernatora (od 1717 r. – komisarza), jak też inżyniera odpowiedzialnego za stan infrastruktury budowlanej. Kierował pracami w mającym zasadniczo szesnastowieczną metrykę (wtedy został rozbudowany i otrzymał potężne bastejowe fortyfikacje) zamku w Międzybożu. Prace te jednak w zakresie fortyfikacyjnym ograniczyły się do reperacji murów i bastionów, wykonania kontrfosa (jedynej nowej element) oraz uzupełnienia palisad. Szerszy był zakres robót przeprowadzonych we wnętrzu zamku i w ogrodzie, ich celem było podniesienie reprezentacyjnych walorów rezydencji w Międzybożu. Dessieur przeprowadził też remont piętnastowiecznego zamku w Zińkowie, możliwe, że był zaangażowany także w prace renowacyjne i modernizację umocnień miejskich oraz odbudowę zamku w Satanowie. Na zlecenie Sieniawskich a później Czartoryskich nadzorował też remonty innych należących do nich rezydencji (przede wszystkim warszawskiej) oraz obiektów sakralnych. W sumie jego osiągnięcia jako inżyniera wojskowego były niewielkie, a co więcej niezwiązane ze służbą na rzecz Rzeczypospolitej. Nie przeszkodziło to w nadaniu mu z rekomendacji hetmańskiej w 1726 r. indygenatu polskiego „za zasługi wojenne”⁷⁴. Te ostatnie należy uznać za bardzo wątpliwe w odniesieniu do wydarzeń z zimy 1734 r., gdy Dessieur, nie podejmując nawet symbolicznej próby stawienia oporu, przekazał niewielkiemu oddziałowi rosyjskiemu zamek w Międzybożu, w którym zgromadzone były znaczne zapasy żywności i amunicji. Dowodzący tym oddziałem generał James Keith po zlustrowaniu zamku uznał, że z braku artylerii oblężniczej nie zdołałby go zdobyć, nawet gdyby ściągnął cały dowodzony wtedy przez niego carski korpus interwencyjny⁷⁵. Ponieważ jednak Dessieur zadziałał w ten sposób na korzyść Augusta III, władca ten

⁷⁴ Rafał Nestorow, „Dessieur (des Cieur, Des Cieur, Dessyer, Dessier, Desier, Deszerm Deszier, Desjer) Jean Baptiste (Jan Baptysta)”, w *Słownik architektów*, 111–113; Trelińska, *Album armorum*, 461 (nr 1383).

⁷⁵ Keith, *A Fragment*, 53; B. Czart, sygn. 5920, Józef Potocki do Jakub de Logau, Jarosław 15 III 1734 r., Michał Potocki do Jakuba de Logau, Satanów 29 III 1734 r., nr 31294, 31297.

awansował go 11 lipca 1735 r. do stopnia pułkownika królewskiego⁷⁶. Kilka lat później Dessieur naraził się Czarторыskim i został uwięziony w miejscu dotychczasowej służby – na zamku w Międzybożu. Wkrótce też zapewne zmarł⁷⁷.

Na służbie Sieniawskich i Czarторыskich w latach dwudziestych do czterdziestych XVIII w. był też inny wojskowy długoletni komendant Brzeżan zajmujący się odnawianiem tamtejszego zamku i umocnień miejskich, inżynier i kapitan armii koronnej, którego nazwisko może sugerować francuskie korzenie. Był to Jacob de Logau, który sam twierdził jednak, że pochodzi ze Śląska. Rafał Nestorow nie wyklucza, że był on potomkiem rodziny hugenockiej, która wyemigrowała z Francji do Niemiec⁷⁸.

Taka forma zatrudniania na „etatach państwowych” wojskowych architektów i inżynierów w celu realizacji prywatnych inwestycji nie była w tym okresie czymś wyjątkowym. O ile bowiem kolejny hetman wielki, sprawujący ten urząd w latach 1735–1751 Józef Potocki, wykorzystywał inżynierów będących w czynnej służbie wojskowej, których delegował (względnie urlopował) do Stanisławowa, na Jasną Górę, czy do Lwowa, to Jan Klemens Branicki zastosował rozwiązanie Sieniawskiego, zatrudniając w 1752 r. Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a. Wpisał go bowiem na listę oficerską komputowego regimentu pieszo-buławy wielkiej w randze porucznika, aby już w 1753 r. awansować na kapitana. Branicki ściągnął tego urodzonego około 1726 r. architekta i inżyniera wojskowego, wywodzącego się ze znanej we Francji za sprawą służby w wojskach technicznych rodziny (zapewne był blisko spokrewniony z François i Baltazarem Ricuad de Tirregale), nie w celu zatrudnienia go w służbie publicznej, a dla ulepszenia ogrodów w swojej sławnej rezydencji białostockiej. Po kilku latach, w 1757 r. lub 1758 r., Pierre Ricaud de Tirregaille przestał pracować dla Branickiego, ale od razu znalazł zatrudnienie u innych magnatów świeckich i prominentnych duchownych. Przypisuje mu się zaprojektowanie i wybudowanie rezydencji Jerzego Augusta Mniszcha w Gdańsku, Michała Fryderyka Czarторыskiego w Wołczynie, Antoniego Bielskiego we

⁷⁶ AGAD, MK, S, sygn. 24, Regestr patentu na pułkownikostwo dla Jeana Baptiste Dessieura, Warszawa 11 VII 1735 r., 89.

⁷⁷ Nestorow, „Dessieur”, 111–112.

⁷⁸ Nestorow, „Architekt wojskowy Jacob de Logau na usługach Sieniawskich i Czarторыskich w Brzeżanach w 1 poł. XVIII wieku”, w *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 6, red. Andrzej Betlej (Kraków: Oficyna Wydawnicza Text, 2005), 60–62, 67–69, 70–71.

Lwowie, Franciszka Salezego Potockiego w Krystynopolu i Peresepie, metropolity Leona Szeptyckiego we Lwowie, a także pałacu opackiego (na zlecenie Jacka Rybińskiego) w Oliwie. W 1760 r. w końcu znalazł się w służbie publicznej, został zatrudniony przez Komisję Brukową działającą w Warszawie. Dzięki temu 20 stycznia 1761 r. awansował do stopnia podpułkownika w wojsku koronnym, a 10 tygodni później, 2 kwietnia objął urząd geometry sądowego. W 1763 r., po 12 latach pobytu de Tirregaille opuścił Rzeczpospolitą, w której nie zaprojektował żadnej budowli wojskowej, choć nominalnie był oficerem wojska koronnego. Także będąc na służbie Fryderyka II Hohenzollerna, w której pozostawał od 1763 r. do śmierci w 1776 r., nie był zaangażowany w żadne prace fortyfikacyjne, czy przy innych obiektach wojskowych⁷⁹.

Zachowany materiał źródłowy pozwala z całą pewnością stwierdzić, że w okresie panowania Wettinów przez armię koronną przewinęło się kilkudziesięciu cudzoziemców, którzy w pierwszym pokoleniu pełnili służbę oficerską w obu armiach Rzeczpospolitej. Określenie dokładnej ich liczby nie jest możliwe, gdyż nie sposób sporządzić w miarę pełnego wykazu oficerów armii koronnej (i litewskiej) w latach 1717–1763. Na dodatek zachowały się tylko nieliczne tzw. *stammliste* oficerów regimentów koronnych zawierające informację o miejscu ich pochodzenia, odczytnie, do której się przyznawali. Tymczasem rozpoznawanie narodowości na podstawie brzmienia nazwiska jest kryterium bardzo zawodnym i nie powinno być stosowane w pracach o charakterze naukowym. Trzecia trudność to ustalenie czy przedstawicieli drugiego pokolenia rodzin osiadłych już w Rzeczpospolitej należy traktować wciąż jako cudzoziemców, czy w pełni naturalizowanych Polaków? Jak wykazują zachowane źródła, w XVIII w. przy określaniu narodowości nie zwracano uwagi na tzw. rodzinne korzenie, ale na miejsce urodzenia. Stąd du Lauransowie w drugim pokoleniu byli Prusakami, a w trzecim – już Polakami. Z tym zastrzeżeniem, że już druga emigracyjna generacja du Lauransów uzyskała indygenat i tym samym dołączyła do szlachty polsko-litewskiej. Przed nimi zaszczytu tego dostąpiło tylko dwóch oficerów, którzy byli pierwszym pokoleniem przybyłym do Rzeczpospolitej i można ich potraktować jako

⁷⁹ AGAD, MK, S, sygn. 27, Regestry patentu dla Pierre Ricaud de Tirregaille na podpułkownika, Warszawa 13 I 1762 r., i nominacja na geometrę sądowego, Warszawa 2 IV 1762 r., 547, 553; Przemysław Wątroba, „Ricaud de Tirregaille (Tiregale, Tiregalle) Pierre”, w *Słownik architektów*, 386–388; Elżbieta Kowecka, *Dwór „Narządnieszego w Polsce magnat”* (Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 1993), 155–159, 175.

rodowitych Francuzów, którzy stanowili przedmiot moich badań. Takie zawężenie kryterium zaliczenia do grupy badawczej sprawiło, że udało mi się wyselekcjonować jedynie 18 oficerów, co do których francuskiej narodowości nie można mieć wątpliwości. Gdyby doliczyć do tego Francuzów domniemanych na podstawie brzmienia nazwiska, to można byłoby przyjąć, że około 30 osób tej narodowości służyło w armii koronnej w latach 1717–1763. Było ich niewątpliwie mniej niż w drugiej połowie XVII w., co związane było w dużej mierze z ograniczeniem liczby etatów w kadrze oficerskiej armii koronnej oraz z mniejszą intensywnością jej wymiany. Innym czynnikiem był dokonujący się od końca trzeciej dekady XVIII w. proces polonizacji kadry oficerskiej w wojskach Rzeczypospolitej. Nie wydaje się, aby wpływ na mniejszą liczbę zatrudnianych w armii koronnej Francuzów miały kwestie wątpliwości, co do ich fachowego przygotowania do służby wojskowej. Nie wiadomo natomiast, jaką rolę mogły odegrać nienajlepsze doświadczenia związane ze służbą części oficerów, których kariery zostały omówione w niniejszym studium. Na 18 oficerów trzech porzuciło służbę (do d'Argellesa i Freunesa doliczam d'Isle'a), jeden został z niej wydalony, jednego przymusowo przeniesiono w stan spoczynku, a czterech jedynie figurowało na listach oficerów wojska koronnego. Co więcej, tylko w przypadku Krzysztofa Bertranda można stwierdzić w pełni ofiarną w czasach Wettynów służbę dla nowej ojczyzny. Praktycznie zaś niemożliwe jest stwierdzenie czy i w jakim stopniu francuscy oficerowie przyczynili się do modernizacji wojskowości staropolskiej w pierwszej połowie XVIII w.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Архив внешней политики Российской Федерации, Москва

Fond 80 Ambasada w Warszawie

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

Archiwum Publiczne Potockich

Archiwum Roskie, Korespondencja

Archiwum Roskie, Militaria

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów

Metryka Koronna, Księgi Kanclerskie

Metryka Koronna, Sigillata

Archiwum Państwowe w Toruniu

Akta miasta Torunia, Katalog II, Gazety Polskie

Biblioteka Kórnicka PAN

Dział Rękopisów

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

Dział Rękopisów

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

Dział Rękopisów

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Fond 254. Archiwum Tarłów

Sächsische Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden

10026 Geheimes Kabinett

11237 Geheimes Kriegsrathkollegium

12881 Genealogica

Zemský archiv v Opavě

Velkostatek Deštné

Źródła drukowane

Dygdała, Jerzy, wyd. *August III w Warszawie, czyli prawdziwy koniec przedostatniego bezkrólewia, Gazety i listy Andrzeja Cichockiego 1734–1736*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2024.

Dygdała, Jerzy, wyd. *Od Augusta Mocnego do Augusta III. Doniesienia z Warszawy Andrzeja Cichockiego z lat 1732–1734*. Warszawa: Muzeum Pałacu Jana III w Wilanowie, 2016.

Keith, James. *A Fragment of a Memoir of field-marshal James Keith*. Red. Thomas Constable. Edinburgh, 1847.

Kujot, Stanisław, wyd. *Dokumenta odnoszące się do sprawy toruńskiej z r. 1724*. Poznań: Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie, 1895.

Otwinowski, Erazm. *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1697–1728*. Kraków: druk Józef Czech, 1849.

Popiołek, Bożena, Urszula Kicińska, i Agnieszka Słaby, oprac. *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej kasztelanowej krakowskiej*. T. 1, *Z serca kochająca żona i uniżona sługa. Listy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej do męża Adama Mikołaja Sieniawskiego z lat 1688–1726*. Warszawa, Bellerive-sur-Allier: DiG, edition La Rama, 2016.

„Traktat między JO. Xiążęciem Jegomością Ludwikiem Land-Grafem de Hessen, Xciem Girszfeld (...) a z drugiej strony Wielmożnym Jegomością Panem Oberszt-Lieutenantem de Hausen, jako Kommendantem tuteyszego Batallionu Gwardyi Koronney, y fortocy Brodów 16. Junij Anno 1734 postanowione...”, b.m., b.d. [1734].

Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. T. 6. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozefata Ohryzko, 1860.

Opracowania

Benedikt, Heinrich. *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval 1645–1747*. Graz–Köln: Herman Böhlau Nachf., 1959.

- Boniecki, Adam. *Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Cz. 1, *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. T. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1899.
- Ciesielski, Tomasz. *Armia koronna w czasach Augusta III*. Warszawa: DiG, 2009.
- Ciesielski, Tomasz. „Generałowie wojska koronnego w latach 1717–1763”. W *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*. Red. Karol Łopatecki. Zabrze: Inforteditions, 2011.
- Ciesielski, Tomasz. „Konfederacja tarnogrodzka i obrady Sejmu Niemego – aspekt militarny”. W *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*. Red. Michał Zwierzykowski, 37–68. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2019.
- Ciesielski, Tomasz. „Struktura narodowościowa kadry oficerskiej autoramentu cudzoziemskiego armii koronnej w latach 1717–1763 (prolegomena)”. W *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*. Red. Tomasz Ciesielski i Anna Filipczak-Kocur, 541–559. Warszawa–Opole: DiG, 2008.
- Ciesielski, Tomasz. „W obronie Gdańska – działania wojsk polskich na Pomorzu i Kujawach 1733–1734”. W *Studia Historyczno-Wojskowe*. T. 2 – za rok 2007. Red. Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron i Mirosław Nagielski, 177–195. Zabrze: Inforteditions, 2008.
- Ciesielski, Tomasz. „Zabiegi hetmanów o rewizję uchwał sejmu niemego i odzyskanie komendy nad autoramentem cudzoziemskim a sejmu w latach 1717–1724 (prolegomena)”. W *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*. Red. Jadwiga Muszyńska, 61–85. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2001.
- Drohojowski, Jan, oprac. *Kronika Drohojowskich*. Cz. 2 *Sumaryusz aktów*. Kraków: W. L. Anczyc i Spółka, 1904.
- Duffy, Christopher. *The Military Experience in the Age of Reason*. London, New York: Routledge & Kegan Paul, 2005.
- Dydała, Jerzy, Stanisław Salmonowicz, i Wojtowicz Jerzy, oprac. *Historia Torunia*. T. 2, cz. 3, *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)*. Toruń: TNT, 1996.
- Flanss, Reinhold von. *Die auf deutschen Fuß errichteten Regimenten der polnischen Kron-Armee in Westpreußen von 1717–1772*. Marienwerder: Selbstverlage des Vereins zu Marienwerder, 1894.
- Flanss, Reinhold von. „Die Infanterie-Regimenter der Kron Armee: »Königin von Polen« und »Prinz von Polen« zur Zeit ihres Aufenthalts in (West-)Preußen». *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 4 (1881): 29–116.
- Gierowski, Józef. *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715*. Wrocław: Zakłady Kartograficzne, 1953.
- Hoburg, Karl. *Die Belagerung der Stadt Danzig im Jahre 1734*. Danzig: bei Theodor Bertling, 1858.
- Kowecka, Elżbieta. *Dwór „Narządniejszego w Polsce magnat”*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 1993.
- Levy, Francis. *Le Maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle*. Paris: Librairie Plon, 1959.

- Link-Lenczowski, Andrzej K. „Na drodze do konfederacji tarnogrodzkiej i Sejmu Niemego” w *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*. Red. Michał Zwierzykowski, 13–21. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2019.
- Machynia, Mariusz, i Czesław Srzednicki. *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy. Cz. 1, Sztaby i kawaleria*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2002.
- Machynia, Mariusz, i Czesław Srzednicki. *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy. Cz. 3, Piechota*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 1998.
- Nagielski, Mirosław. „Francuzi w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w II połowie XVII w.”. W *Studia ofiarowane w 70 rocznicę urodzin prof. K. Olejnika*. Red. Zbigniew Pilarczyk i Maciej Franz, 138–159. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.
- Nagielski, Mirosław. „Pierre de Bryon o pułkownik gwardii dragońskiej Jana Kazimierza Wazy. Przyczynek do karier Francuzów w służbie króla i Rzeczypospolitej”. W *Primum vivere deinde Philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy środkowej i wschodniej*. Red. Marek Białokur i Andrzej Szczepaniak, 105–120. Opole–Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009.
- Nagielski, Mirosław. „Społeczny i narodowy skład gwardii królewskiej za dwóch ostatnich Wazów (1632–1668)”. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 30 (1988): 61–102.
- Nestorow, Rafał. „Architekt wojskowy Jacob de Logau na usługach Sieniawskich i Czartoryskich w Brzeżanach w I poł. XVIII wieku”. W *Sztuka Kresów Wschodnich* 6. Red. Andrzej Betlej, 59–80. Kraków: Oficyna Wydawnicza Text, 2005.
- Nestorow, Rafał. „Dessieur (des Cieur, Des Cieur, Dessyer, Dessier, Desier, Deszerm Deszier, Desjer) Jean Baptiste (Jan Baptysta)”. W *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*. Red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz i Jakub Sito, 111–114. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.
- Popiołek, Bożena. „Życie w twierdzy kamienieckiej w czasach Augusta II”. W *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. T. 1. Red. Feliks Kiryk, 215–249. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000.
- Rachuba, Andrzej. „Kariery oficerów cudzoziemskiego pochodzenia w armii litewskiej w XVII w.”. W *W służbie obcych monarchów i państw*. Red. Tomasz Ciesielski, 35–51. Warszawa: DiG, 2015.
- Rachuba, Andrzej. „Oficerowie cudzoziemskiego autoramentu w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XX w.)”. W *Od armii komputerowej do narodowej (XVI–XX w.)*. Red. Zbigniew Karpus i Waldemar Rezmer, 57–72. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 1998.
- Rachuba, Andrzej. «Udział „Inflantczyków» i oficerów cudzoziemskiego pochodzenia w życiu publicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1732”. W *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*. Red. Tomasz Ciesielski i Anna Filipczak-Kocur, 431–442. Warszawa–Opole: DiG, 2008.
- Ronikier, Jerzy. *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze: studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706–1725*. Kraków: Universitas, 1992.

- Sito, Jakub, w *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*. Red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz i Jakub Sito, 203–206. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.
- Staszewski, Jacek. *August II*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1998.
- Staszewski, Jacek. „*Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...*”. *Szkice i studia z czasów saskich*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1997.
- Trelińska, Barbara, oprac. i red. *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec.: herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001.
- Wagner, Marek. *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*. Oświęcim: Napoleon V, 2015.
- Wątroba, Przemysław. „Ricaud de Tirregaille (Tiregale, Tiregalle) Pierre”. W *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*. Red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz i Jakub Sito, 386–389. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.

Prasa

- Gazety Polskie*, 1735, nr 71.
- Kurier Polski*, 1732, nr 110, 111, 112, 116.

Internet

- Isabelle d'Argelles du Gebra. Man8rove.com. Dostęp marzec 10, 2025. <https://man8rove.com/en/profile/xaam7kj4z-isabelle-d'argelles-du-gebra>.
- Jacques de Thomas. Man8rove.com. Dostęp marzec 10, 2025. <https://man8rove.com/en/profile/fg7a9lj4z-jacques-de-thomas>.
- Katarzyna Kalewska. Man8rove.com. Dostęp marzec 10, 2025. <https://man8rove.com/en/profile/qajdblj4z-katarzyna-kalewska>.

STRESZCZENIE

Tomasz Ciesielski, Francuzi w kadrze oficerskiej armii koronnej w latach 1717–1763

W czasach panowania Augusta II i Augusta III kontynuowana była zapoczątkowana w połowie XVII w. praktyka zatrudniania w armiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów oficerów francuskiego pochodzenia. W odróżnieniu od wcześniejszych prac poświęconych temu zagadnieniu, w swoich rozważaniach zdecydowałem się zawęzić grupę badawczą tylko do oficerów, co do których nie ma wątpliwości, że urodzili się we Francji. Wykorzystując bardzo skąpą bazę źródłową, pozwalającą na określenie narodowości lub miejsca urodzenia, udało mi się wyselekcjonować tylko 16 oficerów, których można uznać za rodowitych Francuzów. Stanowi to niewielki promil kadry oficerskiej wojska koronnego. Dlatego zamiast próby scharakteryzowania roli odgrywanej przez Francuzów w modernizacji wojskowości polskiej w XVIII w., w artykule ograniczyłem się do scharakteryzowania przebiegu ich służ-

by. Dzięki temu można zapoznać się tak z pozytywnymi, jak też negatywnymi doświadczeniami związanymi z zatrudnianiem Francuzów w wojsku polskim.

Słowa kluczowe: Unia polsko-saska, armia koronna, kadra oficerska, Francuzi, służba wojskowa

SUMMARY

Tomasz Ciesielski, Frenchmen in the Officer Corps of the Crown Army, 1717–1763

During the reigns of Augustus II and Augustus III, the mid-seventeenth-century practice of employing officers of French origin in the armies of the Polish–Lithuanian Commonwealth was continued. Unlike earlier studies on this topic, the present analysis is limited to the officers confirmed as having been born in France. Given the very limited source material enabling the determination of nationality or place of birth, only sixteen officers can be regarded as native Frenchmen. This represents a very small part of the officer corps of the Crown Army. Consequently, rather than attempting to assess the role of French officers in the modernization of the Polish military in the eighteenth century, the article focuses on reconstructing the course of their service. This approach makes it possible to examine both the positive and negative experiences associated with the employment of French nationals in the Polish army.

Keywords: Polish–Saxon Union, Crown Army, officer corps, Frenchmen, military service

ZUSAMMENFASSUNG

Tomasz Ciesielski, Franzosen im Offizierskorps der Kronarmee in den Jahren 1717–1763

Während der Regierungszeit von August II. und August III. wurde die Mitte des 17. Jahrhunderts begonnene Praxis fortgesetzt, Offiziere französischer Herkunft in den Armeen der Republik der Beiden Nationen einzusetzen. Im Gegensatz zu früheren Arbeiten zu diesem Thema habe ich mich in meinen Überlegungen dazu entschlossen, die Forschungsgruppe auf diejenigen Offiziere zu beschränken, die zweifellos in Frankreich geboren sind. Aufgrund der äußerst spärlichen Quellenlage, die eine Bestimmung der Nationalität oder des Geburtsortes zulässt, gelang es mir, lediglich 16 Offiziere auszuwählen, die als gebürtige Franzosen angesehen werden können. Dies entspricht einem geringen Bruchteil des Offizierskorps der Kronarmee. Anstatt daher zu versuchen, die Rolle der Franzosen bei der Modernisierung des polnischen Militärs im 18. Jahrhundert zu charakterisieren,

habe ich mich in diesem Artikel darauf beschränkt, den Verlauf ihres Dienstes zu schildern. Auf diese Weise lassen sich sowohl die positiven als auch die negativen Erfahrungen im Zusammenhang mit der Beschäftigung von Franzosen in der polnischen Armee nachvollziehen.

Schlüsselwörter: Polnisch-Sächsische Union, Kronarmee, Offizierskorps, Franzosen, Militärdienst